

Sociaal-Wetenschappelijke Raad

Virtuele en vicieuze visies
Minieme bespiegelingen over vak en toekomst

LAEN SIEN OFTE FACIAT DER HUYSINGE VAN DE
REN LOUYS ENDE HENDRICK TRIP STAENDE OP
WEST ZY VAN D'OUDE SINGEL OFTE CLOVENIERS
RCHWAL BY Sr ANTHONIS MARCT TOT AMSTERDAM.

Sociaal-Wetenschappelijke Raad

Virtuele en vicieuze visies

Minieme bespiegelingen over vak en toekomst

Notities bij het afscheid
van Peter Nijkamp als
voorzitter van de SWR

December 1999

Inhoudsopgave

Verantwoording - Harry Hoetink	7
Visionaire geschiedwetenschap? - Hans Blom	9
De huidige vervlechting van sociologie en antropologie en hun gezamenlijke studie van de transnationale samenleving - Jan Breman	11
Economie toekomstgericht? - Eric van Damme	15
Welke wetenschappelijke thema's voor de rechtswetenschap na 2000? - Hans Franken	17
Visionaire sociale wetenschappen - Ivan Gadourek	19
In hoeverre is de demografie in staat een toekomstgerichte analyse te maken? - Jenny Gierveld	23
De geneeskunde van de toekomst en onze kijk op de mens - Gerrit Glas	25
Model versus visie - Willem K.B. Hofstee	29
De samenleving verandert en de psychologie verandert mee - Dolph Kohnstamm	33
Het recht verstart! Een kijk op criminaliteit en rechtshandhaving - John A. Michon	37
Leren als basis voor toekomstvisies - Peter Nijkamp	41
Vooruitkijken op het snijvlak van maatschappij en milieu - Hans Opschoor	45
Onderwijskunde - Jaap Scheerens	49
Naar een 'ontwerp'sociologie? - Paul Schnabel	51
Toekomstgerichtheid van de rechtswetenschap? - Michiel Scheltema	53
Economie en vooruitzien - Jan Siebrand	57
Informatie Sociaal-Wetenschappelijke Raad	61
Sociaal-Wetenschappelijke Raad	5

Verantwoording

Peter Nijkamp, scheidend SWR-voorzitter, nodigde de leden van de Raad uit enkele toekomstverwachtingen over vak en maatschappij neer te schrijven om zo het ‘visionaire’ vermogen van de sociale wetenschappen aan de orde te stellen. De precisering van deze suggestie leverde een opdracht op die even omvangrijk was als de toegestane omvang gering. Men leze het vriendelijk gemor waarmee Gadoureks bijdrage in deze bundel begint. Maar wél werd zo een (kortwerkend) medicijn toegediend tegen onze hinderlijke beroepsziekte, de verbositeit.

Er kwamen zestien bijdragen binnen die, in overleg met de nieuwe SWR-voorzitter, Pieter Drenth, leidden tot deze aan Nijkamp opgedragen interne SWR-publicatie.

De lezer treft hier doorwrochte betoogjes aan naast grillige boutades, oprecht vooruitgangsgeloof naast doorleefde skepsis. Visioenen, in de zin van mystiek-religieuze droombeelden, werden wijselijk verzwegen; restanten van nachtmeries zijn hier en daar wél speurbaar.

In *The Economist* van 11 september 1999 wordt Sam Goldwyn’s befaamde waarschuwing herhaald: ‘Never prophesy, especially about the future’. De hoofdredacteur van het tijdschrift, Bill Emmott, wil zich met slechts één voorspelling inlaten:

‘The only safe prediction is that by 2010 many, perhaps all, of the predictions made this year will already have been proved wrong’. Hij vult een goed deel van zijn tijdschrift dan ook met een helder geschreven overzicht van wat hij ziet als de belangrijkste ontwikkelingen in de twintigste eeuw. Maar daarnaast blijkt Emmott óók blindelings te geloven in Winston Churchill’s: ‘The further backward you look, the further forward you can see’, en via deze toverformule kan hij hier en daar toch zijn bloed laten kruipen waar hij eerder zei dat het niet kon gaan.

Zo blijven we allen bevangen door de behoefte het verleden te begrijpen en de toekomst te kennen. Velen van ons denken daarbij niet verder te kunnen gaan dan een coherente (analytische) geschiedschrijving, respectievelijk een behoedzame extrapolatie (beide stevig geclausureerd en gerelativeerd), en hopen daarbij dat de resultaten van hun ijver door enkele gewaardeerde collega’s als plausibel zullen worden beschouwd. Op meer zullen ze niet rekenen, want zij weten zich beoefenaars van wat elders de ‘Arts’ wordt genoemd. Anderen menen dat op kleine, zorgvuldig uitgekozen, uitgesneden en uitgebeende segmenten van het menselijk gedrag de imponerende technieken en methoden van de ‘Sciences’ kunnen worden toegepast. Aan hun werkwijze kleeft een vergeeflijk optimisme, dat helaas ten prooi valt aan overmoed zodra de noodzaak van vérgaande begrenzing en vereenvoudiging van het onderzoeksobject wordt losgelaten en de evolutie van complexe maatschappelijke domeinen aan kenbare en dus voorspelbare wetmatigheden onderhevig heet te zijn – een stelling die al (of juist) in de eeuw van Darwin graag en door velen werd verdedigd. De auteurs van dit bundeltje vinden allen hun plaats in het gamma tussen agnost en belijdend gelovige van de voorspellingscommune.

Om de charme van deze variëteit te beklemtonen leek het verstandig de volgorde van de bijdragen te laten bepalen door die souvereine rangschikker, het alfabet.

Overigens en wellicht ten overvloede: in een interne publicatie als deze waren alle bijdragen per definitie welkom. Als redacteur kon ondergetekende zich ertoe beperken enige uniformiteit na te

streven in de lay-out en te proberen de auteurs voor evidente vergissingen in taalgebruik of flagrante onduidelijkheden in het exposé te behoeden. Ieder blijft gelukkig verantwoordelijk voor de eigen idiosyncrasie, in stijl en denken.

De deskundige medewerking van Ans Vollering, secretaris van de SWR, werd bijzonder gewaardeerd.

Harry Hoetink

Visionaire geschiedwetenschap?

Geschiedenis gaat over vroeger, niet over de toekomst. De uitnodiging om voor de geschiedwetenschap een ‘toekomstgerichte analyse’ te maken is dus een oproep tot tegen- natuurlijk gedrag. Ik doe daar niet aan mee. Geschiedenis is het meest fascinerende vak dat ik ken, omdat het het menselijk leven – individueel en in groepen – in al zijn facetten bestudeert in het licht van de veranderingen in de tijd. Geschiedenis is daarom ook het moeilijkste vak dat ik ken. Dat is niet alleen zo omdat mensen bij voortduring hoogst merkwaardig en op het eerste gezicht onbegrijpelijk gedrag vertonen en omdat juist voor het verleden de gegevens dikwijls moeilijk te vinden, onvolledig en lastig te interpreteren zijn. Het is dat ook omdat de historicus met de grote handicap worstelt dat hij de afloop kent. Voor de eigentijdse geschiedenis is dat laatste maar in beperkte mate het geval (en juist die half-half situatie maakt het extra ingewikkeld).

De kennis van de afloop van de historische gebeurtenissen brengt immers de grote verleiding met zich mee te denken dat het wel moest lopen zoals het liep. Veel historische uiteenzettingen (verhalen of analyses) beogen namelijk – en terecht, daar gaat het om in het vak – naast de beschrijving van de gebeurtenissen uit te leggen, waarom deze zich juist zo voltrokken als in de praktijk gebeurde. Dat daarbij veel toeval (contingentie willen de ‘deftigerds’ onder ons dat wij zeggen) komt kijken erkennen de meeste historici wel, maar het dreigt toch steeds naar de achtergrond te schuiven ten gunste van de structurele context-analyse, uiteenzettingen over lange termijn-trends, die dikwijls doorslaggevende betekenis wordt toegekend. De toevalsfactoren vallen dan terug tot de status van de veroorzakers van marginale variaties. Zij bepalen in menig opzicht, zeker voor geïnteresseerde buitenstaanders, de aantrekkelijkheid van de geschiedverhalen, maar voor de verklaring van het geschiedverloop worden zij veelal verwaarloosd.

Dit is des te sterker het geval, omdat het zo moeilijk voorstelbaar is wat er zou zijn gebeurd als er iets, hoe detaillistisch ook, anders zou zijn geweest. Zelfs in de zogenaamde possibilistische benadering, die met veel nadruk de openheid van elke historische situatie beklemtoont (er is geen determinatie), verliest men zich direct in een moeras van onzinnigheden als men op basis van een andere keuze of uitkomst probeert door te redeneren hoe het vervolgens dan verder zou zijn gegaan. Dat kan dus ook helemaal niet. Hoe zinvol en belangrijk het inzicht in deze (relatieve) openheid ook is, de werkelijke voortzetting van het geschiedverloop – die niet noodzakelijk is – is het enige wat wij ons serieus kunnen proberen voor te stellen, te reconstrueren en te analyseren. Elke historische verklaring is een achteraf-verklaring.

Toegepast op het heden betekent dit, dat voor een begrip van de eigen tijd, het bestuderen en analyseren van het verleden van veel, ja onmisbaar belang is. Zonder dat is in ieder geval geen begrip mogelijk. Als alles mee zit is er wellicht zelfs een formulering mogelijk van de aard van de (relatieve) openheid van het heden; maar doortrekken naar de toekomst wordt direct onzinnige, waardeloze speculatie. Talloze voorbeelden kunnen dat illustreren. De zogenaamde Heterogonie der Zwecke domineert. Wat mensen en instituties, al of niet op grond van aan de geschiedenis ontleende argumenten, wensen, leidt niet persé tot het beoogde resultaat. Het is ook niet tevoren te zeggen of dat wel of niet zal gebeuren. Als wel gebeurt wat mensen willen, is ook geenszins zeker dat dat gebeurt, omdat zij dat willen. Toch is een analyse van wat mensen willen wel van groot belang voor een goed

begrip. Invloed heeft het namelijk meestal wel, zij het onvoorspelbaar (maar soms wel achteraf verklaarbaar) welke. Zeer boeiend is natuurlijk vooral er achter te komen waarom zaken heel anders uitpakten dan beoogd.

De befaamde 'lessen uit het verleden', waarnaar zo'n diep menselijk verlangen bestaat, zijn dan ook niet met enige wetenschappelijke pretentie te trekken. Anders gezegd: tot op heden is het niet gelukt enige consistente historische wet te formuleren, die stand hield en voorspelbaar is met enige precisie in de tijd op enig relevant gebied. Men kan natuurlijk eenvoudig voorspellen dat alle mensen dood gaan. Daarvoor is ook geen studie, laat staan wetenschappelijk onderzoek nodig. Maar de relevante vraag hoe, wanneer en onder welke omstandigheden (waarom dus ook), is niet vooraf op grond van het verleden te beantwoorden (wel achteraf zoals gezegd). Elke claim op historische wetmatigheid bleek tot nu toe charlatannerie, (al of niet duistere) quasi-wetenschappelijke verpakking van wenselijkheden c.q. ideologie, of gevaarlijk illusionisme.

Enkele voorbeelden. Er is een mooie traditie van geschiedschrijving waarin Gods Heilsplan centraal staat. Toch blijft de toekomst in het ondermaanse daarin zeer onhelder en in ieder geval ontbreekt het aan alle onderbouwing van zelfs maar minimaal wetenschappelijke niveau. De dialectiek is als historisch verklarende methode al even onhoudbaar. Het is bovenal een, soms aardig, semantisch spel, zoals meer 'grote theorieën' dat zijn, zoals Toynbees 'Challenge and Response': altijd waar en dus zonder betekenis. Trivialer is Romeins 'wet van de remmende voorsprong' illustratief. Gevaarlijk wordt het als een utopie in het spel is, sommigen van onze socialistische vrienden neigden er toe de voorspelde klassenloze heilstaat een handje te helpen. Als het niet vanzelf gaat, dan maar met dwang de obstakels opgeruimd (de totalitaire verleiding). In volstrekt onvoorziene scenario's heeft het al menige catastrofe opgeleverd!

Kortom: in plaats van een visionaire geschiedwetenschap te schetsen, de toekomstige samenleving te voorspellen of zelfs maar de onderzoeksagenda voor volgende generaties te schrijven, pleit ik voor bescheidenheid en concentratie op de hoofdtaak van historici: verheldering van het verleden. Dat is al lastig en riskant genoeg, zeker als daarmee beoogt wordt (en indirect is dat eigenlijk altijd het geval) ook in het heden inzicht te geven. Voor de toekomst kan de historicus slechts iets wensen, waarbij hij zeer wel beseft dat ook dat een (al of niet door zijn historische kennis verdiepte) eigentijdse emotie is. Mijn wens voor de toekomst - uitgesproken als staatsburger en zeker geen ondezoeksresultaat - is een samenleving waarin gematigdheid als grondhouding domineert. Ongeremde en absolute, door idealen gedreven, dadendrang leidde immers al zo vaak tot catastrophes. Bij die gematigdheid hoort dan wel als tegenwicht een scherp gevoel wanneer, ter verdediging van die gematigdheid, een ferme houding geboden is. De ideale verhouding tussen beide - gematigdheid en fermheid - zal wel nooit worden gevonden, zeker niet als deze tot een (met geweld?) door te drijven ideologie zou verworden. Maar daarmee hoeft het streven nog niet te worden opgegeven.

Hans Blom

De huidige vervlechting van sociologie en antropologie en hun gezamenlijke studie van de transnationale samenleving

Het brede sociaal-wetenschappelijke studieterrein van de niet-westerse samenlevingen is in Nederland in hoofdzaak opgedeeld tussen twee disciplines: de *sociologie* der niet-westerse samenlevingen/volken en de *antropologie*, vroeger volkenkunde geheten. Beide disciplines zijn verwant maar voldoende van elkaar verschillend om hun afzonderlijk bestaan in academische zin te rechtvaardigen¹. De taakverdeling tussen beide heeft zich pas in de loop van deze bijna voorbijge eeuwen uitgekristalliseerd en is inmiddels aan een grondige herziening toe. De sociale wetenschappen hebben nooit hun oorspronkelijk karakter van gebiedsstudies verloren. Behalve hun gestempeldheid door die herkomst, zijn zij ook het product van een tijdvak dat gedomineerd werd door de natie-staat. In beide opzichten hebben zich de afgelopen halve eeuw ingrijpende veranderingen voorgedaan. De sociologische belangstelling voor de niet-westerse samenlevingen is macro-gericht en toegespitst op de studie van maatschappelijke verandering. Om die reden wordt ook wel van ontwikkelingsociologie gesproken, een term waarin bovendien de toepassingsgerichtheid van veel van het ondernomen onderzoek tot uiting komt. De belangstelling voor de studie van transformatieprocessen is aanvankelijk sterk ingegeven geweest door de gedachte dat de op gang gekomen modernisering in de niet-westerse wereld zou uitmonden in een type samenleving dat eerder in de Noord-Atlantische ruimte gestalte had gekregen.

De antropologie daarentegen is micro-gericht en heeft de studie van kleinschalige groepsverbanden en sociaal-culturele verschijnselen als focus. Daarbij ligt de nadruk op de eigenheid en continuïteit van niet-westerse beschavingen. Kenmerkend voor beide disciplines is ook een eigen apparaat voor het verrichten van onderzoek. Terwijl de niet-westerse sociologie gebruik maakt van dezelfde methoden en technieken als de westerse sociologie – survey, enquête, interview – doen antropologen ‘veldwerk’, een wijze van dataverzameling die ook wel bekend staat als participerende observatie. Zoals gezegd is het verschil in taakstelling en werkwijze tussen niet-westerse sociologie en antropologie, zoals die kort na het midden van deze eeuw vorm had gekregen, nadien hoe langer hoe meer ontregeld geraakt. Dit had om te beginnen te maken te maken met gerede twijfel aan een enigszins adequate omgrenzing van de term niet-westers. Achter dit verzamelbegrip – en het zelfde gold voor de omschrijving ervan als ‘ontwikkelingslanden’ of de ‘Derde Wereld’ – ging een zo grote diversiteit schuil dat de reductie van de wereldorde tot slechts enkele categorieën – westers c.q. niet-westers, ontwikkelings- versus ontwikkelde landen, de Derde tegenover de Eerste en Tweede Wereld – geen recht deed aan de veel grotere pluriformiteit van het totaal aan samenlevingen. Leek ook de verwachte uitkomst van het proces van maatschappelijke transformatie geen afbreuk te doen aan het volgehouden onderscheid met de westerse sociologie? Men zou kunnen stellen dat de plaatsbepaling van de niet-westerse sociologie tussen enerzijds antropologie en anderzijds westerse sociologie overbodig werd toen deze laatste discipline haar parochiële karakter, nl. de naar binnengerichte studie van de eigen samenleving en de universeel geachte modelmatigheid ervan, begon te verliezen. Dit gebeurde overigens heel aarzelend en in een tempo dat parallel liep met het eveneens langzaam gegroeide inzicht dat modernisering nog andere trajecten kende dan alleen verwestering. Op de eerdere vooringenomenheid valt overigens het nog steeds gehanteerde onderscheid tussen ontwikkeldheid en onderontwikkeldheid terug te voeren dat uiteindelijk door

ontwikkeling zou worden opgeheven. Dit paradigma en de sociocentrische noties ermee verbonden is in toenemende mate omstreten geraakt.

Aan de andere flank zegde ook de antropologie de stilzwijgend gemaakte afspraak op om gebiedsstudies te bedrijven buiten het klassieke bereik van de westerse sociale wetenschappen. Een groeiend aantal beoefenaren van deze discipline keerde letterlijk in eigen huis terug. Niet alleen om onderzoek in te stellen naar allerlei niet-westerse Fremdkörper, waaronder de studie van minderheden en van andere allochtone verschijnselen hoog scoren. Behalve dat zij op vaak indringende wijze verslag uit brengen over de omvorming van Nederland tot een multiculturele samenleving, bouwen zij voort op het erfgoed van de oorspronkelijke volkskunde, nu gepresenteerd als historische antropologie.

Het verlies aan scherpe afbakening tussen beide disciplines geldt zowel voor het object als voor de wijze van onderzoek. Geen ordentelijk antropoloog zal het vandaag de dag nalaten om zijn groep/verschijnsel van studie ook kwantitatief in kaart te brengen door middel van census of steekproef. Omgekeerd zijn onder (niet-westerse) sociologen allerlei meer kwalitatieve technieken in zwang gekomen die een variant vormen op wat onder antropologen voor veldwerk doorgaat.

Het samengaan van antropologie en sociologie lijkt zich dan ook aan te kondigen. De eclips van de niet-westerse sociologie, waarom niemand zal treuren, laat evenwel de noodzaak onverlet om nieuwe markeringen tussen de disciplines van sociologie en antropologie aan te brengen. Samenvoeging lijkt op korte termijn weinig waarschijnlijk, en een zinvolle afbakening kan helderheid brengen, die momenteel ontbreekt, zowel in de opleiding als in de beroepsuitoefening. De oude scheidslijnen getrokken langs tegengestelde begrippenparen zoals sociaal-cultureel, modern-traditioneel, macro-micro en kwantificatie-kwalificatie zijn ondeugdelijk gebleken.

Er zal behoefte blijven bestaan, meer dan ooit tevoren, aan gebiedsspecialisaties: de studie van buiten-europese samenlevingen en beschavingen. Het sociaal- en maatschappij-wetenschappelijke gehalte daarvan dient te worden verhoogd. Het werkterrein van sociologie en antropologie vindt echter vooral uitbreiding door de studie van de transnationale samenleving tegen de achtergrond van de versnelling die is opgetreden in het proces van mondialisering. Onderzoek naar vraagstukken van gelijkheid-ongelijkheid, een klassiek thema in beide disciplines, zal daarbij een belangrijke plaats innemen. Het proces van industrialisatie en urbanisatie dat zich in het Atlantische deel van de wereld heeft voltrokken, is niet alleen samengegaan met de omslag van een standen- naar een klassen structuur maar ook met een verlies aan sociale hiërarchie. De socioloog Marshall onderscheidde een drietal grondrechten die achtereenvolgens ingang hebben gevonden in het Westen: in de achttiende eeuw *civiele* rechten, in de negentiende eeuw *politieke* rechten en in de twintigste eeuw *sociaal-economische* rechten. In onderlinge samenhang staan zij voor een emancipatoire trend uitmondend in een maatschappelijk raamwerk dat op basis van gelijkheid is ingericht. Een soortgelijke ontwikkeling lijkt thans in andere delen van de wereld gaande te zijn. Bevrijding van koloniale overheersing kan als het begin van de tweede fase worden beschouwd. Ook in Zuid-Azië, het continent dat als geen ander bevolkt is geweest door de *homo hierarchicus*, is sprake van een omvorming naar een sociale structuur en cultuur van gelijkheid. Achter deze verschuiving op het niveau van de natie-staat is een andere trend schuilgegaan, namelijk één van ongelijkheid als principe van internationale stratificatie. Het tijdvak van kolonialisme gaf daaraan een sterke impuls en het vervolg daarvan in wat ontwikkelingsbeleid is genoemd, heeft hierin geen grote verandering gebracht. In de tweede helft van de twintigste eeuw is de kloof tussen rijk en arm in de wereld verdrievoudigd. Het vijfde deel van de mensheid dat in de rijke landen leeft, heeft 86 procent van het wereldinkomen in handen, terwijl het

laagste vijfde deel in arme landen slechts één procent toevalt. De trend tot polarisatie kan voeding geven aan het ontstaan van een nieuw sociaal darwinisme dat de suprematie van een minderheid der mensheid in termen van materiële ongelijkheid omzet in een ideële verhouding van superioriteit versus inferioriteit. Steeds vaker en luider wordt de vraag gesteld of het streven naar een westers welvaartspeil voor het gros van de ontwikkelingslanden wel een haalbare doelstelling is. Onderzoek naar wat een eeuw geleden op het niveau van de nationale staat als de *sociale quaestie* werd aangeduid zou ik in het kader van de studie naar wezen en werking van de transnationale samenleving om wetenschappelijke en maatschappelijke overwegingen als een hoge prioriteit willen aanwijzen.

Jan Breman

¹ Ook in verscheidene andere maatschappij-wetenschappelijke disciplines – met name economie, politicologie, geografie en demografie – bestaan afzonderlijke specialisaties voor niet-westerse studiën, maar die hebben zich niet tot apart staande vakgebieden verzelfstandigd. Het ziet er ook niet naar uit dat dit alsnog zal gebeuren. In dit verband is het interessant om vast te stellen dat een bekende Nederlandse school die zich wijdt aan de studie van het verleden in de niet-westerse wereld zich placht aan te dienen als Geschiedenis van de Europese Expansie.

Economie toekomstgericht?

Een mooie uitspraak van John Maynard Keynes luidt ongeveer als volgt ‘If economists could think about themselves on a level as humble as, say, dentists, that would be splendid’. Ik denk niet dat tandartsen uitgebreid filosoferen over ‘hoe toekomstige samenlevingen er uit zouden kunnen zien en welke thema’s door toekomstige generaties collega’s zouden moeten worden onderzocht’. Gelukkig maar, de beroepsgroep is nuttiger als het zijn werk gewoon goed doet, problemen verhelpt en (toekomstgericht) vanuit een analyse van de huidige stand van zaken aangeeft hoe toekomstige problemen voorkomen kunnen worden. De huidige economen lijken mij bescheidener dan die uit Keynes’ tijd, misschien nog niet zo bescheiden als tandartsen, maar zij staan wel met beide benen op de grond. Althans, op conferenties die ik bezoek wordt weinig in de glazen bol gekeken, analyses vergelijkbaar met ‘Scanning the future’ van ons CPB worden niet gepresenteerd.

Natuurlijk zijn er uitzonderingen. Bij zijn honderdjarig bestaan publiceerde het Britse *Economic Journal* een themanummer¹ over ‘Economics in the next 100 years’ dat een aantal zeer leesbare bijdragen bevat. Ter gelegenheid van het 10-jarig bestaan van een onderzoeksinstituut in Marseille werd een conferentie georganiseerd waarvan de proceedings onder de titel *Economics beyond the millennium* bij Oxford UP verschenen zijn². In ‘Game theory: the next stage’ beschrijf ik daarin hoe ik verwacht dat mijn eigen vakgebied zich verder zal ontwikkelen.

Hoewel ik geen harde cijfers beschikbaar heb, meen ik te kunnen stellen dat de meeste economen op dit moment werken aan thema’s die direct door hedendaagse problemen geïnspireerd zijn. Dit is wel anders geweest; in de jaren 60 en 70 werd geklaagd over de kloof tussen theorie en praktijk, en veel presidenten van wetenschappelijke verenigingen wijdden hun jaarrede aan dit thema. Die geluiden zijn verstomd. De problemen staan weer centraal.

Dit is natuurlijk niet echt verrassend: de wereld verandert nu echt (althans dat denken we) en we zijn allen nieuwsgierig hoe. Vergelijk bijvoorbeeld het begrip ‘The new economy’ en alle commotie die daarmee verbonden is. Inderdaad functioneert de kenniseconomie (met netwerkkexternaliteiten en toenemende schaalopbrengsten) anders dan de traditionele. In een dynamische wereld kan beter veel aan de markt worden overgelaten. Aan de andere kant liggen marktmacht en monopolies op de loer en is adequaat toezicht (mededingingsbeleid en regulering) essentieel. Op langere termijn is de vraag wat de rol van de overheid zal zijn: waar ligt de scheidslijn tussen publiek en privaat? Is de overheid alleen nog regelaar en toezichthouder en kunnen alle uitvoerende taken bij de marktsector gecontracteerd worden? Voor de korte termijn geldt dat voor goed en uitvoerbaar beleid in ieder geval een goede integratie van economie en recht vereist is.

Gebruik maken van ‘marktwerking’ kan voor consumenten behoorlijke winst opleveren. Markten werken echter niet vanzelf, een goed ‘design’ is nodig. (De theoretische rechtvaardiging voor ‘marktwerking’ veronderstelt een volledig stelsel van perfecte markten, in de praktijk zijn markten echter – onvermijdelijk – hopeloos onvolledig en imperfect.) De vraag is dan naar de institutionele vormgeving van markt, hoe moeten de regels van het spel eruit zien om te garanderen dat

meestentijds een bijna (Pareto!) optimale allocatie bereikt wordt? Om deze vraag op te lossen is gedetailleerde kennis van de sector noodzakelijk. Electriciteit functioneert anders dan gas of water; financiële markten gedragen zich nog weer anders. Op de arbeidsmarkt of op de markt voor menselijke organen spelen nog weer andere aspecten. Aandacht voor details is essentieel. Het ziet er op dit moment naar uit dat zich een soort 'economic engineering' aan het ontwikkelen is, zeg maar een soort 'Operations Research', maar dan niet voor het bedrijf maar voor de markt.

In het bovenstaande stelde ik dat weinig economen zich bezig houden met projecties als in 'Scanning the Future'. Wat ik bedoelde is dat geen totaalbeeld geprojecteerd wordt. Op die plaatsen waar het beeld vrij helder is, wordt natuurlijk wel onderzoek gedaan naar hoe in de toekomst problemen het beste voorkomen kunnen worden: denk aan vergrijzing. Meer algemeen is er oog voor onomkeerbare processen en pad-afhankelijkheid, het feit dat het gemakkelijker is in een slecht evenwicht terecht te komen dan om daar weer uit te komen. Denk aan de milieuproblematiek, armoede of ontwikkeling. Het gaat hier om situaties waar markten niet goed werken, vooral vanwege externaliteiten tussen of binnen generaties. Hier is ook de sociale dimensie van belang, zo zijn scholingsprogramma's voor kinderen in achterstandswijken effectiever als ze niet bij het individu maar bij de groep aangrijpen. Ik heb het idee dat op al deze punten onze fundamentele kennis nog ontoereikend is. Duidelijk is wel dat om voortgang te boeken samenwerking met anderen (ecologen, sociologen, demografen) gewenst is. Wellicht komt zo ook beter zicht op de mogelijkheid dat indien instituties veranderen, tevens de preferenties veranderen. Binnen de evolutionaire economie is, voor zover mij bekend, dit thema tot nu toe nog onderbelicht gebleven.

Dit brengt ons bij het fundamenteel onderzoek. De 'mainstream economie' is gebaseerd op de aanname dat actoren rationeel zijn, dat individuen weten wat ze willen en wat ze kunnen en dat ze, gegeven de mogelijkheden, datgene doen wat economisch het beste voor hen is. In een groot aantal gevallen is de aanname bevredigend in die zin dat het gebruik ervan meer inzicht in de werkelijkheid om ons heen oplevert. Er is echter tevens een groot aantal gevallen waarin de aanname niet werkt, misleidende resultaten oplevert. We weten niet goed waar de scheidslijn te trekken. Bovendien hebben we ondertussen geleerd dat noch meer ervaring noch grotere financiële belangen automatisch tot rationeler gedrag leiden. Er is daarom behoefte aan een theorie van begreemd rationeel gedrag waarin de biologische en cognitieve beperkingen aan menselijk handelen serieus worden genomen. Samenwerking met experts op deze gebieden ligt daarom voor de hand. We zien nu op dit punt wel belangrijke ontwikkelingen (met relevante spin-offs zoals 'behavioral finance' waarin o.a. de gevolgen onderzocht worden van het feit dat mensen aan 'verliezen' een groter gewicht geven dan aan 'winsten') maar duidelijk is dat nog een hele lange weg te gaan is. Meer inzicht zal ongetwijfeld verkregen worden uit laboratoriumexperimenten, die niet meer uit de economie zijn weg te denken en die in de toekomst een steeds belangrijker rol zullen spelen. Met de betere beschikbaarheid van data wordt 'armchair theorizing' teruggedrongen ten gunste van positieve wetenschap.

Eric van Damme

¹ *Economic Journal*, 101 (404), 1991

² A. Kirman en L.A. Gerard-Varet, (eds), *Economics Beyond the Millennium*. Oxford UP, 1999.

Welke wetenschappelijke thema's voor de rechtswetenschap na 2000?

Uitgangspunt is een functionele benadering van het verschijnsel recht. Daarbij kunnen we de volgende functies onderscheiden: het oplossen van conflicten (reactiefunctie), het voorkomen van conflicten (ordeningsfunctie), het toedelen van bevoegdheden (inrichtingsfunctie), de rechtvaardige verdeling van schaarse goederen (regelings- en planningsfunctie) en het toezicht op de uitoefening van deze functies (controlefunctie).

Kunnen deze functies adequaat worden vervuld in de samenleving waarvan wij de contouren rond 2000 kunnen onderkennen?

Het voornaamste verschil met de situatie van nu is de opkomst van de zgn. informatiesamenleving. Ik wil mij daarbij beperken tot het signaleren van een aantal significante maatschappelijke gevolgen van de opkomst en doorbraak van de informatie- en communicatietechnologie (ICT). Deze maatschappelijke gevolgen kunnen we rubriceren als volgt:

- het vervagen van grenzen van nationale staten;
- het vervagen van organisatorische en maatschappelijke verhoudingen (vgl. de opkomst van virtuele organisaties);
- het vervangen van materie door vluchtige gegevens;
- convergentie van technische middelen (het verschil tussen computers, telecommunicatie en omroep verdwijnt);
- toenemende afhankelijkheid van de producten van de ICT.

De geschetste maatschappelijke ontwikkelingen leiden tot nieuwe normatieve vragen in het licht van de bovengenoemde functies. Deze vragen kunnen wij samenvatten als volgt:

- a. Hoe wordt bewerkstelligd dat informatie (voor iedereen) toegankelijk is? Kennis moet vrij zijn, daarentegen geven overwegingen van privacy en bescherming van investeringen (intellectuele eigendom) aanleiding tot beperking van deze vrijheid. Dient er trouwens een grondwettelijk beschermd recht op toegang tot (overheids)informatie te worden geschapen?
- b. Hoe te garanderen dat men kennis kan krijgen van de wijze waarop de overheid danwel andere machten in de samenleving met informatie van personen omgaan?
- c. Welke instantie is bevoegd geschillen te beslechten en uitvoering te geven aan genomen besluiten?
- d. Hoe stel ik vast wie de actoren zijn in via de moderne communicatiemiddelen totstandgebrachte communicatie?
- e. Kunnen wettelijke begrippen, waarin de stoffelijkheid/lichamelijkheid een belangrijk element is dienst doen als het gaat om vluchtige/virtuele verschijnselen?
- f. Hoe dient de waarheid c.q. juistheid van berichten in een virtuele omgeving te worden vastgesteld? Bovendien: hoe kan men voor de juistheid daarvan garanties geven ten aanzien van eventuele onrechtmatige interventies van derden (hacken, virussen)?

Met betrekking tot deze vragen zit de overheid met het probleem of en zo ja in hoeverre zij hierbij kan en moet interveniëren. Daarbij tekenen wij aan, dat wetgeving niet het enige denkbare instrument is.

Er zijn ook lichtere vormen mogelijk, zoals convenanten (de overheid sluit een tijdelijke overeenkomst met een branche of beroepsgroep) of zelfregulering (een branche-organisatie stelt een gedragscode voor haar leden op).

De lichtste reguleringsvormen lijken de voorkeur te verdienen om te voorkomen dat wetgeving, waarbij technische termen en begrippen worden gebruikt, snel zal verouderen. Het is beter techniekonafhankelijke beginselen te ontwikkelen, die analoog aan bijvoorbeeld algemene beginselen van behoorlijk bestuur of zorgvuldigheidsvereisten in het privaatrecht richtlijnen bevatten, die rechters kunnen hanteren. Bij gebleken geschiktheid kunnen deze beginselen worden gecodificeerd. Het gaat dan om algemene rechtsbeginselen met een toepassingsgebied in door de ICT beheerste relaties.

Ik denk dat deze benadering inspeelt op de toenemende internationalisering. Daarbij zal enerzijds een sterkere band met de maatschappijwetenschappen nodig zijn (empirisch onderzoek naar de realisering van de bovengenoemde functies en de consistentie van maatregelen) en anderzijds zal de uit de geesteswetenschappen stammende traditie van discussie over opvattingen van rechtvaardigheid nadruk verdienen.

Er is veel te doen.

Hans Franken

Visionaire sociale wetenschappen

De probleemstelling die ons is voorgelegd, is vierledig: a) hoe zal de toekomst er uitzien in het licht van ons *wetenschappelijk* onderzoek?; b) hoe is onze *filosofische* evaluatie ervan?; c) is in ons vak een toekomstgerichte analyse mogelijk?; d) welke onderzoeksvraagstukken dienen door de toekomstige generaties aangevat te worden? Een beetje te veel voor twee A4-tjes papier – maar vooruit dan maar!

Ad a) Sinds begin vijftiger jaren tot vorig jaar heb ik me met enquêtes van de Nederlandse bevolking bezig gehouden¹. De resultaten van mijn *microsociologisch onderzoek* overziend, meen ik een alomvattende trend te constateren: van de onbewuste, traditie-volgende maatschappelijke rollen-overname naar een bewuste, doordachte rolaanvaarding. We gedragen ons als mannen of vrouwen, als ouders (van een of meer kinderen), als jongeren, volwassenen of bejaarden, als kerkleden of onkerkelijken, als kostwinners (of steuntrekkers), als kiezers of non-participanten – kortom, in alle levensgebieden, meer bewust. In sommige gevallen is de keuze op die van ouders of voorgangers gevallen, vaak echter kiest men anders. De keuze is ook minder collectief bepaald (door de kerk, partij, klasse, sexe, de natie-staat). De rollen-patronen zijn doorbroken: we treffen een gereformeerd stel aan, ongetrouwd samenwonend maar 's zondags kerkend, socialistisch gezind – een onmogelijke combinatie in de jaren vijftig. Analoge gevallen voor andere rolpatronen zijn te noemen: bijvoorbeeld een anarchistische student-radicaal thans ondernemer of gezagsdrager; of: een vrouwelijke afgestudeerde met zelfstandig beroep (rechter, arts, leraar) samenwonend met een partner die minder verdient of steun trekt en haar kinderen thuis verzorgt. Wat resulteert is een waarlijk individualistische maatschappij waarin mensen institutionele banden verliezen (met de kerk, partij, vakbond, vereniging) en grote verscheidenheid van levensstijlen vertonen; een verscheidenheid ook in opvattingen en normen. Er is dan nauwelijks eenheid te vinden behalve t.o.v. één norm: de verdraagzaamheid, de tolerantie t.o.v. het gedrag van de Ander.

Er is geen zekerheid dat de geconstateerde trend zich zal voortzetten. Versterking ervan is te verwachten door de nog steeds toenemende confrontatie met andere levenspatronen via (vakantie)reizen en elektronische media (globalisatie-trend). Ook van de inhoudelijke gerichtheid hiervan: de emancipatiedrang die vrouwen mannenrollen doet overnemen. Het toenemende onderwijspeil leidt tot verandering van de hele beroepsbevolkingsstructuur en versterkt de werking van de zojuist genoemde digitalisering van de maatschappij.

Verzwakking of omkering van de trend kan zich voltrekken via macro-processen: instorting van de economie, religieus 'revivalism' (denk aan de Islam), politieke overheersing (denk aan Rusland, China, ontwikkelingslanden), wereld-overbevolking, natuurrampen of toegenomen milieuproblemen.

Zet de trend zich voort dan zullen de toekomstige generaties meer bewust leven in een dichter bevolkte, geürbaniseerde, 'interconnected' wereld van oudere, beter opgeleide mensen, via film en televisie indirect lerend van elkaars leefwijze, via Internet en vakantie-reizen direct met elkaar in contact komend en elkaars ervaringen en voorkeuren overnemend.

Ad b) Generalisatie van eigen onderzoeksresultaten buiten het universum waaruit data zijn getrokken behoort reeds tot het gebied van filosofische speculatie. Strikt genomen is de beschrijving zoals sub a)

gegeven slechts een *utopie*, daar we niet weten of de trend zich voortzet en of de macro-economische en -sociologische krachten deze zullen versterken dan wel verzwakken. Velen zullen dit toekomstbeeld als bedreigend ervaren. Religieus gezinden zullen wijzen op de toenemende secularisatie (goddeloosheid) die ontkerkelijking begeleidt. Het ‘titanisme’ van de moderne mens vrezend, dat mijn geestelijke leermeester Thomas G. Masaryk een halve eeuw vóór A. Camus’ *L’Homme revolté* zo treffend heeft geanalyseerd², deel ik hun bezorgdheid. De hoop is gevestigd op de verinnerlijking van het geloof en op de cultuuroverdracht door persoonlijk contact. Troost vind ik in de opvatting van de Nederlandse theoloog G. van der Leeuw. Voor de Vlaamse Akademie der Wetenschappen hield hij een lezing omtrent – hoe kan het bij een fenomenoloog anders – de wezenlijke aard van de mens³. Hij ziet die niet als een onveranderlijke substantie maar eerder als een proces: de mens-wording. En dat proces is gebaseerd op de afstand die de mens meer en meer neemt tot zichzelf, zichzelf makend tot het object van de reflexie. Hier zou de kern van de *humanisering* liggen. Vertaal ik de formulering van de etnologisch geschoolde fenomenoloog in termen van mijn eigen vak, dan kom ik tot de bewuste, doordachte rol-aanvaarding als kenmerkend voor de moderne, in overeenstemming met zijn wezenlijke aard levende, mens. ‘A good thing’, zouden haters van lange zinnen zeggen.

Ietwat minder optimistisch ben ik omtrent de morele consensus in de maatschappij van morgen. Het voortbestaan van heterogene individuen naast elkaar houdt het voortbestaan van verschillende levensbeschouwingen en, soms tegenstrijdige, normatieve stelsels in. De enige universele norm wordt juist het dulden van afwijkende opvattingen – de verdraagzaamheid. Laten we echter niet vergeten, dat tolerantie veelvuldig een leeg begrip is. Indien ik geheel niet om godsdienst geef, zullen mij verschillen tussen joden en moslims, tussen katholieken en protestanten zelfs belachelijk lijken en zal ik mij zeer verdraagzaam tonen ten opzichte van alle vier groeperingen. Een nieuwe consensus zal misschien worden gevonden in de nieuwe issues, die het geweten van jonge mensen beroeren: milieu, armoede van ontwikkelingslanden, overbevolking, enz.

Ad c) Mijn gehele beroepsloopbaan hield ik mij bezig met het vraagstuk van voorspelbaarheid van gedrag uit sociale indicatoren. Vroeg aanvaardend de beginselen van wat De Groot noemt ‘verbaal behaviourisme’, later aangevuld door de meettheorie van Coombs, paste ik de technieken van de inductieve statistiek toe op de interview-data teneinde de normen, waarden, houdingen en gewoonten van de ganse bevolking te peilen. Van het begin af geïnteresseerd in de *onderlinge* verbanden van variabelen, leerde ik deze te zien als ‘networks of relationships’ en deze te analyseren door op matrix-algebra gebaseerde algoritmen. Zo werden echte van onechte (‘spurious’) verbanden gescheiden, zo werden met de trend sterk geassocieerde variabelen gebruikt voor een bescheiden toekomstvoorspelling. Een van de geslaagde gevallen van een dergelijke ‘structurele voorspelling’ was mijn waarschuwing in de vroege jaren ‘zestig voor de dreigende toename van het roken en de kankersterfte bij vrouwen⁴.

De komst van loglineaire modellen en logistische analyse maakte het mogelijk data van verschillende tijdstippen samen te voegen en de tijd zelf als variabele in het onderzoek te betrekken. Ondanks de glibberige aard van structurele verbanden (die dreigen uiteen te vallen juist als gevolg van de sub a) beschreven desintegratie en individualisering) lijkt een voorzichtige toekomst-analyse wel mogelijk.

Ad d) Gehinderd door de oude dag, vermeld ik hier slechts enkele zaken, die ik graag zou willen weten (wellicht reeds door anderen aangevat):

- i) welke zullen de voornaamste rolmodellen in de toekomst zijn (waar halen mensen de inspiratie voor hun levensstijl vandaar)? Onderzoek naar rolmodellen – gedifferentieerd zowel naar groeperingen mensen als naar de bron (ouders? tv? film? andere media? ‘gangs’?).
- ii) welke zijn de alternatieven om de *rites de passage* zichtbaar te maken en rollenovergang bevestigd te krijgen? Jongeren leren roken en drinken en drugs te gebruiken – om volwassenheid te tonen. Blanke studentes in Parijs tonen zich graag in gezelschap van zwarte mannen. Huisvrouwen verlangen naar een tehuis ten tijde van de pensionering van hun echtgenoten. Zijn er alternatieven te vinden?
- iii) Welke *manipuleerbare* sociale factoren bevorderen de consensus inzake de voornaamste issues: milieu, overbevolking, armoedebestrijding, natuurrampen?

Ivan Gadourek

¹ Zie hiervoor mijn: *A Dutch community. Social and cultural structure and process in a bulb-growing region in the Netherlands*. Leiden, Stenfert Kroese, 1956, 555 pp.

Risikante gewoonten en zorg voor eigen welzijn. Een structureel-sociologische analyse van het roken, drinken alsmede van enkele maatschappelijke aspecten van het zich psychisch wel-bevinden bij een steekproef uit de Nederlandse bevolking. Groningen, Wolters, 1963, 516 pp.

Social change as redefinition of roles. A study of structural and causal relationships in the Netherlands of the 'seventies, Assen, Van Gorcum, 1982, 522 pp.

On the variability of social life. A few empirical studies, Groningen, RUG, 1998, 152 pp.

² Thomas G. Masaryk, *Modern man and religion*, Londen, George Allen & Unwin, 1938 (oorspronkelijk: 1898).

³ Gérardus van der Leeuw, *Menswording en cultuurverschuiving: een antropologisch probleem*. Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Akademie van wetenschappen, letteren en schone kunsten. Klasse der letteren, Jrg. 10, nr.1.

⁴ I. Gadourek, 'Evaluatie voorlichting roken' in *Tijdschrift voor sociale geneeskunde*, 43 (1965), pp. 827-830).

In hoeverre is de demografie in staat een toekomstgerichte analyse te maken?

Het maken van een toekomstgerichte analyse is binnen de sociale wetenschappen in het algemeen te beschouwen als een hachelijke onderneming. De alom gekende uitdrukking ‘Niets veranderlijker dan een mens’ blijkt grote geldigheid te bezitten. Desalniettemin wordt aan sociale wetenschappers met grote regelmaat de vraag voorgelegd naar de kenmerken van Nederland of Europa in bijvoorbeeld het jaar 2010 of 2050. Hoe verleidelijk is het dan om zich te laten meevoeren op de golven van vermeende zekerheden en toch een antwoord te formuleren op de gewaagde vraag.

Veranderend gedrag en veranderende attitudes van de Nederlandse bevolking zijn in het algemeen prachtig te volgen via bijvoorbeeld de kernegevens uit de Sociaal-Culturele Rapporten van het scp. Kan een eenmaal vastgelegd patroon van gedrags- en attitudewijzigingen dan worden doorgetrokken naar de toekomst? Niemand heeft destijds het sterk dalende kerklidmaatschap kunnen voorzien, noch bijvoorbeeld de sterke stijging van het besteedbaar inkomen.

Op het terrein van toekomstgerichte analyses vormt de demografie binnen de sociale wetenschappen tot op zekere hoogte een uitzondering. Binnen de demografie worden namelijk niet alleen de bevolkingsontwikkelingen nauwkeurig vastgelegd, tevens worden de achtergronden van de bevolkingstrends zorgvuldig bestudeerd – met veel aandacht voor de mechanismen achter de trends-. En niet in de laatste plaats wordt veel tijd en zorg besteed aan het onderzoek van de toekomstige ontwikkelingen. Daarbij worden bevolkingsscenario's geproduceerd, die de basis vormen voor het ontwikkelen van nieuwe beleidsprogramma's op allerlei terrein.

Het voorbereiden en uitwerken van scenario's is altijd met veel onzekerheid omgeven, maar op dat terrein heeft de demografie een relatieve voorsprong. Wanneer bijvoorbeeld bevolkingsscenario's worden ontwikkeld voor de periode 1999 tot 2025, dan zijn bepaalde onderdelen uit de berekeningen nu reeds duidelijk bekend en vast te leggen. Van de in september 1999 in Nederland wonende mensen zal het grootste deel ook in september 2025 nog in het land aanwezig zijn. Een deel van de thans aanwezigen zal overlijden in de tussenliggende periode, maar ook het aantal en de ouderdom van deze overlijdensgevallen kan reeds vrij nauwkeurig worden bepaald. Moeilijker wordt het om te becijferen hoeveel nieuwe wereldburgers in deze periode verwacht mogen worden. Zal het gemiddelde van ongeveer 1,6 kind per vrouw door te trekken zijn? Of mogen we een nieuwe structurele stijging van het kindertal verwachten? Onderzoekers van het CBS en het NIDI verwachten voorlopig geen drastische veranderingen in het kindertal. De grote onbekende zal echter het aantal immigranten per jaar zijn. Maar ook hierover vallen enkele hypothesen te formuleren, die onder meer verband houden met de economische groei in het land en met de te verwachten tekorten op de arbeidsmarkt. In de nabije toekomst zullen immers minder jongeren beschikbaar zijn om de vrijkomende plaatsen op de arbeidsmarkt in te vullen.

Dergelijke scenario's worden gemaakt op het niveau van nationale staten, maar ook voor grotere regio's of anderzijds voor bijvoorbeeld de provincies binnen Nederland.

Een eerste voorbeeld van drie scenario's voor alle regio's van de Europese Unie, zoals uitgebracht door medewerkers van het NIDI en gepubliceerd in een speciaal ter gelegenheid van *de Europese Bevolkings Conferentie Den Haag september 1999* uitgebracht nummer van 'Demos'¹, geeft een indruk van een toekomstgerichte analyse binnen de demografie. In dit geval lag het accent op de te verwachten bevolkingsgroei dan wel bevolkingsafname in de verschillende regio's. Ook wordt de vraag beantwoord of een eventuele groei van de bevolking vooral te danken is aan de netto migratie

dan wel aan de natuurlijke groei. Voor Nederland als geheel blijkt de totale groei zowel in 1995 als ook nog in 2025 duidelijk uit te steken boven de groei die gemiddeld in de EU landen is gerealiseerd dan wel wordt berekend. Een consequentie van deze groei is dat de totale bevolkingsomvang in ons land nog zal toenemen tot ver na 2025, en pas daarna zal dalen. Dat is in andere regio's van Europa wel anders. Wat berekend kan worden voor de bevolkingsomvang, kan ook worden bestudeerd voor bijvoorbeeld het aantal huishoudens, of het aanbod op de arbeidsmarkt, dat in een bepaald land of regio verwacht mag worden.

Een ander recent voorbeeld betreft twee scenario's, opgesteld door CBS en NIDI gezamenlijk, voor in totaal 33 Europese landen². In een zogenoemd *Uniformiteitsscenario* wordt onder meer uitgegaan van een sterke economische groei in alle Europese landen, gebaseerd op convergentie van economische en culturele trends. In het *Diversiteitsscenario* wordt daarentegen uitgegaan van een continuering van bestaande sociaal-economische en culturele verschillen tussen de landen. Op basis van deze studies worden onder meer de volgende aandachtspunten voor toekomstig beleid geïdentificeerd: de vergrijzing van de bevolking en de dalende omvang van het beroepsactieve deel van de bevolking van de meeste Europese landen, met de mogelijkheid van een aantrekkende werking voor nieuwe migranten.

Hoe betrouwbaar zijn dergelijke analyses of scenario's? Alleen reeds het feit dat in beide voorbeelden werd gewerkt met meer dan één scenario toont aan dat vele ontwikkelingen voor onderzoekers onduidelijk blijven. Het uitbrengen van een scenario, hoe zeer ook gevraagd door beleidsmakers, blijft een hachelijke onderneming. De interne dynamiek van allerlei sociaal-economische en sociaal-culturele processen laat zich moeilijk vatten. Daar bovenop moet dan nog rekening worden gehouden met impliciete en expliciete *feedback*-mechanismen. Een berekend aantrekken van internationale migratie zal een beleidsmaker mogelijk aanzetten tot restrictieve wetgeving; er blijft weinig kans dat het scenario alsdan gerealiseerd zal worden.

Omdat het in de scenario-berekeningen slechts gaat om suggesties omtrent mogelijke ontwikkelingen, zullen demografische onderzoekers hun research met dezelfde intensiteit moeten doorzetten om de scenario's bij voortduur 'aan te punten'. Thema's zullen daarbij vooral moeten zijn: *vergrijzing* van de bevolking met alle consequenties daarvan op vele terreinen van het maatschappelijk leven, en de *integratie* van de internationale migranten die West Europa en dus ook Nederland voorlopig zullen blijven opzoeken.

Jenny Gierveld

¹ Van der Gaag, N., Van Wissen, L. & Van Imhoff, E. (1999), Regional Population Growth or Loss: What makes the difference? *Demos*, special issue European Population Conference 1999, volume 15, August 1999, p. 1-4.

² De Beer, J. & Van Wissen, L. (Eds) (1999), *Europe: one continent, different worlds; population scenarios for the 21st century*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 190 pp.

De geneeskunde van de toekomst en onze kijk op de mens

Inleiding

Heeft de geneeskunde een toekomstgerichte visie? Is er vanuit een filosofische distantie iets over die visie te zeggen? En vloeit daaruit ook een bepaalde taak voor de sociale wetenschappen voort? Wie probeert de toekomst te voorspellen kan niet volstaan met een simpele extrapolatie vanuit het heden. Die extrapolatie is nodig, maar daarnaast is er nog iets anders nodig, namelijk een dieptepeiling van onderliggende, meer fundamentele vragen, motieven en thema's. Van de manier waarop mensen zich in de toekomst tot deze vragen, motieven en thema's verhouden, zal afhangen hoe de geneeskunde van de toekomst er uit gaat zien. Het gaat hier veelal om vragen met een normatieve component. In deze bijdrage worden beide wegen bewandeld, die van een extrapolatie vanuit het heden en die van een peiling van achterliggende motieven en vragen.

Iets over de geneeskunde van de toekomst

De geneeskunde van de toekomst kan – zonder volledigheid na te streven – als volgt worden getypeerd:

Als *wetenschap* beschikt zij over kennis van het volledig menselijk genoom. In de neurowetenschappen zijn grote vorderingen gemaakt in de ontrafeling van de achtergrond van psychiatrische en neurologische aandoeningen. De psychoneuroimmunologie is flink opgeschoten in het onderzoek naar de relaties tussen stress, het immuunsysteem en lichamelijke aandoeningen. Er is veel aandacht voor beroeps- en omgevingsgerelateerde ziekten. De medische informatica heeft een hoge vlucht genomen terwijl het universitaire onderzoek in hoge mate verstrengeld is met industriële belangen.

De geneeskunde als *toepassing van techniek* wordt gekenmerkt door de steeds sterkere verwevenheid van (medische) techniek en menselijke natuur. Ik denk aan de ontwikkelingen in de prothetische geneeskunde (mens-machine hybride); in de transplantatie-geneeskunde (xenotransplantatie; kunsthart; kunstnier); aan de verdere verfijning van beeldvormende technieken; aan de ontwikkeling van het elektronisch dossier (multimedia) en datamanagement in het algemeen, op zijn beurt bijdragend aan de regulatie van patiëntenstromen. Beleid zal mede gebaseerd zijn op computersimulatie-modellen. In de medische opleiding zal computersimulatie eveneens een belangrijk hulpmiddel zijn ('electronic glove' e.d.).

In de geneeskunde als *praktijk* zullen de toenemende mogelijkheden om ziekte en handicap te voorspellen leiden tot een ander soort geneeskunde: van curatieve geneeskunde naar individueel gezondheidsmanagement c.q. een anticiperende, risico-uitsluitende geneeskunde, waarin erfelijkheidsadvisering en gezondheidsvoorlichting en -opvoeding belangrijke onderdelen vormen. De verschuiving van intramurale naar transmurale zorg zal zijn voltooid en er zullen vele mogelijkheden zijn voor thuisbehandeling. Het de patiënt leren zichzelf te helpen zal een volgende stap zijn (Naisbitt 1980). De geneeskunde zal meer op de leeftijdsfase georiënteerd zijn, met name als het gaat om ouderen. Sommige behandelingen zullen computergestuurd zijn (bepaalde vormen van psychotherapie bijvoorbeeld). Intussen zal de tien jaar geleden reeds beschreven paradox van de geneeskunde zich steeds sterker doen gevoelen: met z'n allen zijn we steeds gezonder, maar we voelen ons steeds ongezonder. Toenemend hogere eisen die er aan de gezondheidszorg worden

gesteld, zullen bij een beperkt budget kunnen leiden tot economische en sociale terugslag die een sterke wissel trekt op de maatschappelijke solidariteit.

Achterliggende vragen, motieven en thema's

Nu iets over de fundamentele thema's, motieven en vragen die het oriënterende kader vormen tegen de achtergrond waarvan in de toekomst belangrijke keuzes zullen worden gemaakt.

1. Het probleem van de onteigening

Het medisch wetenschappelijk onderzoek geschiedt met allerlei technieken, in een experimentele context, middels reductie en abstractie; en vervolgens met behulp van allerlei vormen van fysische en mentale representatie. In feite gaat het hier om een reusachtig proces van veruitwendiging. Uit het te bestuderen object wordt een bepaalde aspect gelicht, dit aspect wordt ontleed en uitvergroot. Die veruitwendiging en objectivering zijn – als het om de mens gaat – in zekere zin ook altijd een vorm van onteigening.

Veel van de kritiek op geneeskunde is in wezen een kritiek op dit fenomeen. De geneeskunde fixeert zich op het medisch-technische, luistert onvoldoende naar de patiënt en creëert al objectiverend haar eigen wereld. In die wereld voelt de patiënt zich van zichzelf vervreemd, niet begrepen, tot een ding gemaakt, niet meer baas over zichzelf en nodeloos afhankelijk. Het verzet uit de jaren zeventig kan tot dit soort ervaringen worden herleid. Ik denk aan de patiëntenbeweging, de alternatieve geneeskunde, de antipsychiatrie en ook de euthanasiediscussie.

Er is al heel veel gedaan om dit gevoel van onteigening te verminderen, ten dele met succes. Maar in het licht van de enorme explosie van kennis en kunde die ons nog te wachten staat, zeker op het terrein van de erfelijkheid en 'genetic engineering', zijn de problemen niet voorbij. Ik voer dit punt op omdat ik denk dat de sociale wetenschap in de toekomst een belangrijke taak heeft om tal van fenomenen die met deze onteigening en vervreemding van doen hebben, te signaleren en te analyseren. Patiënten zijn meer dan dragers van de ziekte, of zelfs van informatie. Ziekte doet iets met hen. De informatie hoort thuis in een verhaal. Patiënten zijn geen contextloze wezens. Hun aandoeningen beïnvloeden de omgeving en omgekeerd. De sociale wetenschappen van de toekomst zullen de talrijke spanningsvelden die hier liggen, in kaart brengen en zo fungeren als horzel in de pels van een eenzijdig medisch-technische benadering. Ik denk dan uiteraard niet alleen aan onderzoek naar de tevredenheid over bepaalde behandelingen, maar ook – breder – aan de maatschappelijke en economische effecten van het drager zijn van een bepaald gezondheidsrisico (genetisch of anderszins); aan sociaal-psychologische en medisch-psychologische aspecten van kennis van eigen risico's; aan onderzoek naar leefstijlen in relatie tot gezondheid en ziekte en de waarden die door deze leefstijlen worden belichaamd. Op meso- en macroniveau kan men denken aan het nu verwaarloosde onderzoek naar de sociaal-psychologische en maatschappelijke determinanten van arbeidsongeschiktheid en aan de vele knelpunten in het proces van maatschappelijke reïntegratie.

2. Het thema van de zich ontwerpende mens en de rol van de geneeskunde

Het probleem van de onteigening is in zekere zin een oude bekende. De techniek vervreemdt de mens van zichzelf en die vervreemding dient ongedaan te worden gemaakt, aldus de veelgehoorde redenering. Het gaat om een proces van re-appropriatie, een zich opnieuw toe-eigenen van dat waarvan men vervreemd is geraakt. Op zich is dit een bekende figuur. Het past bij de mens als homo faber (bewaterkuig mens). De hamer is bijv. ook zo'n veruitwendiging, namelijk van de hand als een

slaginstrument. Zoals de timmerman zich de hamer dient toe te eigenen en idealiter één wordt met de hamer, zo zou – idealiter – de patiënt één moeten worden met de medische techniek. Door het zo te zeggen komt echter direct een kardinale kwestie in beeld. De timmerman is vrij in zijn ontwerp. De arts niet. De timmerman gebruikt het materiaal om het ontwerp te realiseren. Beperkingen liggen er hoogstens in het materiaal, niet in het ontwerpen. Bij genezing van ziekte is er echter geen sprake van een vrij ontwerp; het gaat om herstel, terugkeer naar een bepaalde norm- of beginconditie. Geneeskunde is vanouds curatie, geen creatie. Het is precies deze klassieke opvatting die in de geneeskunde van de toekomst ter discussie staat. Technisch bestaat nu al de mogelijkheid van het creëren van embryo's. Er zijn reeds cellijnen gekweekt, door sturing van de ontwikkeling van stamcellen in de gewenste richting, ten behoeve van transplantatieweefsel. Reparatie van genetische defecten in vitro ligt in het verschiet, maar als dat zo is dan zouden ook genen die coderen voor temperamentsfactoren of voor cognitieve en sociale vermogens veranderd kunnen worden. Het gaat me nu niet om het morele oordeel over deze ontwikkelingen. Ik betoog slechts dat de geneeskunde hier voor een wissel staat en dat de sociale wetenschappen een rol kunnen spelen in het zichtbaar maken van de spanningen, vragen en keuzemomenten die hier bestaan, bijvoorbeeld in de vorm van scenario's of van 'als ... dan' analyses. Op die manier levert ze haar bijdrage als het gaat om de manier waarop die wissel wordt genomen. De geneeskunde heeft de potentie om uit te groeien tot een wetenschap die in het teken staat van het ontwerpen. Belangrijk is natuurlijk in de eerste plaats hoe de samenleving op deze ontwikkelingen reageert. De sociale wetenschappen hebben in dit proces van maatschappelijke bezinning echter ook een taak, namelijk als het gaat om het zichtbaar maken van de sociale, relationele, emotionele en maatschappelijke aspecten van deze technische mogelijkheden. De sociale wetenschap van de toekomst zal dus (bijvoorbeeld) onderzoek doen naar de emotionele en persoonlijkheidsontwikkeling van kinderen die verwekt zijn middels IVF of (in de toekomst) door klonering. Het gaat daarbij om vragen als: hebben mijn ouders wel echt mij gewild, of wilden ze het product van hun wensen? Ze zal geïnteresseerd zijn in subtiele en minder subtiele processen van maatschappelijke voorrang en uitsluiting als het gaat om de toegang tot voorzieningen, opleidingen, verzekeringen.

3. Het thema van de verhouding tot ziekte, onmacht en de dood

Intussen zal de medische grondsituatie een klassiek element blijven behouden: die van de zieke die een klacht heeft en de arts verzoekt om hulp. Dit 'een verzoek doen', dit appel, heeft vanaf Hippocrates tot de dag van vandaag een morele lading: het element van eigenbelang en subjectieve voorkeur dient wat de arts betreft zoveel als mogelijk uitgeschakeld te zijn; de dienstverlening heeft een onvoorwaardelijke kern. Uiteindelijk doorslaggevend voor de geneeskunde van de toekomst zal zijn hoe patiënt, hoe medisch personeel, en ook hoe de samenleving zich ten opzichte van de constanten van ziekte, onmacht en de dood zullen verhouden – in een houding van ontkenning, al dan niet gematigd, of met een houding van aanvaarding. Bij alle verandering blijft dit een constante. Van die houding zal opnieuw afhangen welke vragen en taken op het bord van de sociale wetenschap komen te liggen. Overigens hoeft ze zich natuurlijk niet te beperken tot deze passieve rol en kan ze ook zelf allerlei aspecten van deze problematiek aan de orde stellen en onderzoeken. Het is opmerkelijk dat in de wijsgerige antropologie van deze (en eind negentiende) eeuw het beeld van de mens als *animal rationale*, als een in zichzelf gecentreerd wezen dat heer en meester is over zijn eigen bestaan, radicaal in gruzelementen is geslagen, terwijl in de geneeskunde dit beeld nog tamelijk onaangetast is. Wat in de ene discipline in allerlei toonaarden wordt bestreden, vormt in de andere discipline het min of meer vanzelfsprekende uitgangspunt. In de geneeskunde is de patiënt

autonoom, hij of zij beschikt over zichzelf – ook al weten we dat in een situatie van afhankelijkheid die autonomie slechts een partiële is. Zo lijkt het ook volstrekt vanzelfsprekend dat de geneeskunde het onbeheersbare toch tracht te beheersen. Ik heb eerder gezegd dat de geneeskunde er in aanzienlijke mate in geslaagd is de kritiek uit de jaren zeventig te ondervangen. Ik moet dat beeld hier aanvullen: dat de kritiek geleidelijk verstomde komt ook omdat de patiënt ging aarzelen. Het onbehagen over de geneeskunde bleek ambivalent. De illusie van een uiteindelijke beheersbaarheid leek de patiënt, leken we met z'n allen, toch minder gemakkelijk los te kunnen laten dan de filosofen misschien wel waar wilden hebben.

Wat betreft de sociale wetenschappen en hun rol zal veel in de toekomst afhangen van de vraag hoe de samenleving met de onvermijdelijkheid van het onvermijdelijke omgaat. Ik stel me zo voor dat in een competitieve en op beheersing gerichte samenleving voor de sociale wetenschap een andere rol is weggelegd dan in een minder competitieve maatschappij, waarin lijden en onmacht meer aanvaardend tegemoet worden getreden. In het eerste type maatschappij zullen van de sociale wetenschap suggesties gevraagd worden die de maatschappelijke aan- en inpassing van leden van de samenleving bevorderen (stress-management; vergroting van coping-repertoire bijvoorbeeld). In een minder competitieve, onmacht en lijden meer aanvaardende maatschappij zal de rol van de sociale wetenschappen een andere zijn, pluraler, meer gericht op differentiatie in zorg en onderlinge bemoeienis en op acceptatie van verschillen in woonvormen en leefstijlen.

Gerrit Glas

Model versus visie

Het had weinig gescheeld of ik had bij deze gelegenheid mijn visie gegeven – bijvoorbeeld op de virtualisering of sterilisering van de samenleving, waarin het cultureel initiatief is komen te liggen bij nerds met angst voor direct contact en smetvrees; waarin journalisten de ene hype na de andere orchestreren – Diana, mannen in witte pakken, JFK Jr., een eclips, Maxima, Big Brother, om het even wat – *niet* om emoties op te roepen, want daaraan bestaat geen behoefte, maar juist integendeel om resistentie tegen emoties te bewerkstelligen door massale inenting met een slap aftreksel ervan; waarin anonieme studenten in massale opleidingen, met behulp van gejatte tentamenvragen en andermans uittreksels, louter nog de schijn van studeren ophouden; waarin de relatie tussen aandeel en de tegenwaarde ervan, waar Keynes zich aan het begin van deze eeuw al zorgen over maakte, verder vervluchtigt en het wachten is op de doorbraak van de handel in opties op opties, in meta-meta-opties, enzovoort; waar fysieke arbeid in het zweet des aanschijs alleen nog door een enkele illegaal wordt verricht en iedere productiewerker een leger van managers en andere bureaucraten op de nek heeft zitten – kortom, een samenleving waarin de werkelijkheid terugtreedt achter de coulissen en het leven is verijld tot collectief amateurtoneel, van derderangs gehalte, en waarin de *overproductie van schijn* tot primair proces is gepromoveerd. Maar: er zijn een aantal goede redenen om deze visionaire weg juist uitgerkend *niet* te bewandelen.

De eerste is dat echte visies altijd apocalyptisch zijn, en daarmee bij voorbaat al deel uitmaken van het toneelspel. Immers, in grote lijnen gaat het ons in het Westen wel goed. Ik althans neig ertoe mijn zegeningen te tellen, mij te verbazen over alle treinen die wel ongeveer op tijd rijden, en te houden van Nederland zoals het is. Het ontbreekt mij niet aan de benodigde fantasie om de cultuurfilosoof – dus de cultuurpessimist – uit te hangen, maar ik behoor niet tot de kleine minderheid van daarvoor geschikte temperamenten: voor ik het weet, stuit ik op een gevoel van diepe tevredenheid, ernstig obstakel voor visionaire gedachten.

Een tweede reden voor terughoudendheid is dat visies op sociaal gebied weinig voorstellen – of het moest al zijn dat ze tot grote ellende leiden. ‘Visionaire sociale wetenschap’ is in dubbel opzicht een contradictio in terminis. Ten eerste, en voor de hand liggend, staan ‘visie’ en ‘wetenschap’ op hoogst gespannen voet met elkaar; ik kom daar op terug. Ten tweede echter vallen er wenkbrauwen te fronsen bij de woordverbinding ‘sociale visie’. Men kan weliswaar een visie *op* de samenleving hebben, als object dus, maar de vraag is hoe sociaal zo’n visie zelf kan zijn met het oog op de geadresseerde. Visies zijn bij uitstek een individuele aangelegenheid. Sociale constructies daarentegen – zoals de rechtsstaat en de democratie – vormen het sediment van eeuwenlange collectieve processen. Mensen weten heel goed hoe het hoort, al houden ze zich daar niet altijd aan; dat latent collectief besef blijkt keer op keer superieur aan visies van geïnspireerde enkelingen. De missie van de sociale wetenschappen ligt in de sfeer van onderhoud eerder dan innovatie. Het zijn uitvindingen zoals de televisie en de computer, die de samenleving op zijn kop zetten; sociaalwetenschappelijke onderzoekers en sociaalfilosofen staan daarbij en kijken ernaar. Ze vinden zelf niets uit. Dat maakt hun taak niet minder gewichtig; de reflectie, het denkend riet, is onontbeerlijk in het geduldige verzet tegen angst, geweld en vernedering. Maar spectaculair zal onze bijdrage nooit worden, op straffe van negatieve utopie.

In de derde plaats, en ingaand op de spanningsrelatie tussen wetenschap en visie, is het van belang bepaalde dingen uit elkaar te houden. Voor *positieve* bemoeienis met de lotsbestemming en het heil van individuen dienen wij te verwijzen naar religieuze sferen; voor de concrete vormgeving en inrichten van de samenleving, naar de politiek. Het past ons, bij gelegenheid, op dergelijke bemoeienis te reflecteren en haar te critiseren, maar we kunnen niet zelf op die stoel gaan zitten. Guru's komen binnen de kortste keer in de marge van hun wetenschap terecht. Waarom is dat?

De grondpas, of de grondcategorie van wetenschap is de *negatie*. *Ein Professor ist ein Mensch der anderer Meinung ist*; in ons hoofd dreunt, als het goed is, permanent de aria uit Porgy and Bess: It ain't necessarily so. Ons hoogste ideaal is niet te overtuigen, laat staan te overreden of te doen geloven, maar eerder: het gehoor in verwarring achter te laten. Als we ons al met visies – van anderen dus – bezighouden, is dat bij wijze van steen des aanstoets. Natuurlijk is een wetenschapper ook maar een mens: soms kunnen we, voor een ondeelbaar moment, het gelukzalig gevoel hebben het tipje van een sluier te hebben gelicht. Sterker nog, Popper's aansporing om de klokken der victorie te luiden over het om zeep helpen van onze eigen geesteskinderen, is teveel gevraagd voor de individuele wetenschapsbeoefenaar, ook een mens van vlees en bloed. Maar gelukkig is wetenschappelijke negatie zelf een collectief proces: wij helpen *andermans* kinderen om zeep, en zij doen dat met de onze. *Scientia dura, sed scientia*.

Product bij uitstek van de wetenschap is dan ook niet de visie, over- en ongevoelig voor tegenspraak als die is, maar het *model*, in de ruimste zin van het woord: een gestileerde abstractie, die wel de gedachten ordent maar bij voorbaat en per definitie de ontkenning in zich herbergt: *ceci n'est pas une pipe*. Ook met modellen is het weliswaar oppassen geblazen; als gevolg van universitaire overproductie lopen er namelijk nogal wat halfintellectuelen rond die, op de wijze van Procrustes, modellen aan de werkelijkheid willen *opleggen*, in positieve zin dus. Bij wijze van illustratie verwijs ik dan ook het liefst naar een model dat bij voorbaat niet 'implementeerbaar' is en alleen geschikt lijkt om een bepaalde duizeligheid te bewerkstelligen.

Beschouw om te beginnen de volgende – fictieve – cijfers, die de uitkomst zou kunnen weergeven van een onderzoek naar de voorspellende waarde van een selectieprocedure:

	Geschikt	Ongeschikt	Totaal
Toegelaten	10	0	10
Afgewezen	70	20	90
Totaal	80	20	100

De cijfers geven een tragische situatie weer waarbij 80 van de 100 gegadigden geschikt zouden zijn, maar slechts 10% kan worden toegelaten. De voorspellende waarde is hier maximaal aangezien het aantal 'missers' (toegelatenen die ongeschikt zouden blijken) 0 is. Door het grote aantal 'false alarms' echter (geschikten die zijn afgewezen) is die voorspellende validiteit niettemin zeer laag: de correlatie r bedraagt .167. Dat cijfer is realistisch, want als hier met een dobbelsteen zou zijn geselecteerd, zouden zich onder de 10 toegelaten gegadigden naar verwachting slechts 2 missers (nl. de 'base rate' van 20%) hebben bevonden. De winst van de selectieprocedure, zelfs als die maximaal valide zou zijn, is in deze situatie dus inderdaad zeer bescheiden.

Maar het hoeft niet zo te zijn. Ook bij een dergelijke discrepantie tussen percentage geschikten en percentage toegelatenen is een perfect valide selectieprocedure denkbaar:

	Geschikt	Ongeschikt	Totaal
Toegelaten	20	-10	10
Afgewezen	60	30	90
Totaal	80	20	100

Bij deze cijfers is de voorspellende validiteit perfect ($r = 1$), en het selectierendement maximaal. Een probleempje is alleen dat er nu 10 negatieve missers zijn, anti-individen dus. Het model laat zich dus lastig in praktijk brengen of zelfs maar interpreteren – hoewel, waarom eigenlijk wel antimaterie en geen anti-individen.

Tot slot: hoe verhoudt het slot van dit betoog, waarin de wetenschappelijke negatie wordt bezongen, zich tot het begin, waarin de virtualisering van de samenleving werd gewraakt – zo zou men zich kunnen afvragen. Ik houd het erop dat men deze twee, wetenschap en samenleving, uit elkaar moet weten te houden.

Willem K.B. Hofstee

De samenleving verandert en de psychologie verandert mee

De toekomst van de psychologie is maar voor een deel te zien als voortkomend uit de psychologie zelf. Voor het overgrote deel zal de psychologie zich aanpassen aan ontwikkelingen in andere wetenschappen en in de maatschappij. Die andere wetenschappen zijn de biowetenschappen, met name de farmacologie, de neurobiologie en de genetica. Nieuwe ontdekkingen in de farmaceutische laboratoria zullen tot nieuwe psychofarmaca leiden, met grote gevolgen voor de gezondheidspsychologie en de psychotherapie. Er zijn psychonomen die het liefst de hele psychologie zouden zien opgaan in een cognitieve neurowetenschap¹. Maar ik geloof niet dat hun wens zal uitkomen. Er zal een autonome psychologie van gedrag en beleven blijven bestaan, die zich 'wetenschappelijk' zal mogen blijven noemen. Het is immers heel onwaarschijnlijk dat de mensen in de komende eeuw rationeler zullen worden, in die zin dat zij zich alleen nog maar zullen gaan interesseren voor bewezen wetmatigheden zoals uit de natuurwetenschappen, of voor gedragsvoorspellingen met grote kans op uitkomen. De 'markt' zal blijven vragen om een psychologie die mensen helpt zichzelf en anderen beter te begrijpen.

Naast de te verwachten ontwikkelingen in de biowetenschappen zijn er die in de samenleving, waaronder de technologie. Ten eerste de demografische ontwikkelingen. Er zullen veel meer ouderen komen, die langer zullen leven, voor een groot deel in goede gezondheid. Een aantal van die senioren zal zich niet gelukkig voelen en een deel daarvan zal zijn heil zoeken bij de psychologische hulpverlening.

In die tak van zorg zal dus meer aanbod komen van gespecialiseerde hulp. Ook is een toename te verwachten van het aantal elders geboren inwoners met psychische problemen met als gevolg een daarop toegesneden psychologische hulpverlening.

Verwant aan de demografische ontwikkelingen zijn die in de fysieke ruimte die ieder mens voor zich tot zijn beschikking zal hebben. Er zal, althans in landen als Nederland, een toenemende spanning ontstaan tussen individuele ruimtebehoefte – inclusief de macht over het geluidsniveau in die ruimte – en ruimtebeschikbaarheid. Meer mensen zullen zeggenschap willen hebben over meer eigen ruimte en die ruimte is er niet, tenzij men een groot deel van wat nu agrarische grond is – met name het akkerbouwland met zijn geringe economische waarde – voor woningbouw en recreatie zou gaan bestemmen. Het ruimtetekort, óók in het vervoer, gaat geweldige spanningen geven en de psychologie zal zich aanbieden om die spanningen te helpen verminderen.

Nauw hiermee verbonden is de agressie van, voornamelijk, mannen. Die agressie zal ook wel om andere redenen nog gaan toenemen. Zo veroorzaakt de nog steeds afnemende vraag naar zwaar lichamelijk werk dagelijkse grote reserves aan energie, die zich behalve in sport ook ruimschoots in vernielingen en vechtpartijen zal blijven uiten. De wet van het behoud van energie laat zich uitbreiden tot een wet van het behoud van agressie. Een en ander gestimuleerd door een overmatig drank- en pillengebruik, dat zeker nog zal toenemen, speciaal in de groep van jonge mannen met een IQ onder de 100. Want ook al zal het Flynn-effect² blijven doorwerken, en zal de gemiddelde gemeten intelligentie

nog wel verder stijgen, het aantal kortzichtige en egocentrische mensen zal nauwelijks verminderen. Intelligentie-meting zal verfijnd worden tot meting van verschillende soorten intelligentie. De luidruchtige onbeschaafdheid, assertiviteit grenzend aan en overlopend in agressiviteit, die in onze samenleving hand over hand toeneemt, is niet hetzelfde als lage intelligentie, maar is er wel sterk mee gecorreleerd. Helaas moet verwacht worden dat de psychologie hieraan niets zal kunnen veranderen.

Het wordt tijd dat beleidsmakers zich gaan realiseren hoe beperkend de grote individuele verschillen zijn, in de verschillende soorten intelligentie, maar ook die in ambitie en ijver, in extraversie, impulsbeheersing en agressiviteit. Tot nog toe heeft men uit een politiek en ideologisch gelijkheidsideaal teveel gedacht dat zulke verschillen wel weggewerkt of tenminste geneutraliseerd konden worden.

Naast de maatschappelijke ontwikkelingen zijn er de technologische. In de Verenigde Staten, maar ook in Nederland³ experimenteert men al met aanpassing van de psychologische hulpverlening aan een samenleving die communiceert via Internet. De verdere uitbouw van het Internet, inclusief het bij zich dragen van zakterminals zoals nu al van mobiele telefoons, zal de mens in zijn bezigheden en in zijn belevingswereld, zowel in arbeid als vrije tijd, ingrijpend veranderen. Die zakterminals zullen met beeldtelefonie geïntegreerd zijn zodat men ook voor *face to face* psychologische hulpverlening niet meer van huis hoeft. Uiteraard zal men voor zulke *live* hulpverlening via Internet meer moeten betalen dan voor de geautomatiseerde standaardtherapieën waarmee men nu experimenteert. Ook de thuisarbeid zal door de beschikbaarheid van het Internet verder gaan toenemen, deels wegens de verkeerscongestie op wegen en spoorlijnen. Er zal dan ook een psychologie van de thuiswerker komen inclusief het onderzoek naar de winst in productiviteit en welbevinden die voort kan komen uit de thuis makkelijker te realiseren middagslaapjes.

Hoeveel ruimte is er hierna nog voor nieuwe ontwikkelingen in de psychologie? Die zullen er ten eerste zijn in de cognitieve neurowetenschap. In de tweede plaats zie ik nog wel mogelijkheden in de psychologie van de individuele verschillen in persoonlijkheidstrekken, waaronder de verschillende soorten intelligentie. Speciaal in samenwerking met de biowetenschappen moet men op dit terrein verder kunnen komen. Dit zou belangrijke gevolgen kunnen hebben voor de onderwijspsychologie, de gezondheidspsychologie en de psychologie van arbeid en organisatie. De toenemende kennis van de werking van genetische aanleg zal invloed hebben op de algemene erkenning en aanvaarding van persoonlijkheidsverschillen. Men zal gewoon raken meer in die termen te gaan denken, tenminste waar het om groepen van personen gaat die bepaalde eigenschappen delen. Deze bewustwording zal grotere invloed hebben dan de feitelijke voorspellende waarde van die toenemende kennis voor het gedrag van individuen. Geconstateerde samenhang op groepsniveau laat voor individuen in zulke groepen slechts kansuitspraken toe. De blijvende neiging van de mens om in stereotypen te denken zal het moeilijk maken om aan grote groepen in de samenleving duidelijk te maken dat een verband met sterkte x op groepsniveau geen verband met sterkte x impliceert op het niveau van het individu. Omdat aan het einde van deze eeuw het merendeel van de werkers in de media zich dit ook nog niet lijkt te realiseren, ligt hier een taak voor de psychologische voorlichting in de volgende eeuw.

Een derde sector van de psychologie die zal blijven bloeien is die van de *bestaansverheldering*, psychologische beschouwingen over menselijk gedrag en beleven in het alledaagse leven. Ook zal er

steeds weer vraag zijn naar het grote publiek aansprekende ideeën voor verbetering van gedrag en beleven, passend in de tijd en samenleving waarin zij worden gelanceerd. Zie bijvoorbeeld het recente succes van de psycholoog Mihaly Csikzentmihalyi en zijn begrip *flow*, de gelukservaring in de arbeid.

Dolph Kohnstamm

¹ Peter Hagoort in het Oktobernummer 1999 van *Psychologie Magazine*

² De afgelopen vijftig jaar steeg de gemiddelde gemeten intelligentie in veel landen met zo'n drie punten per tien jaar

³ Alfred Lange in het Oktobernummer 1999 van *Psychologie Magazine*

Het recht verstart! Een kijk op criminaliteit en rechtshandhaving¹

De mogelijkheden die de gedragswetenschappen bieden voor de aanpak van de problemen van orde en veiligheid in de menselijke samenleving worden onvoldoende benut. Het rechtssysteem staat bloot aan postmoderne invloeden in de samenleving zoals relativisme, instrumentalisme, en de situationele bepaaldheid van opvattingen en activiteiten. Tegelijk staat de rechtspraktijk in toenemende mate bloot aan het kritisch oog van de burger en dat betekent grotere verantwoordingsplicht en een grotere kwetsbaarheid: respect voor de wet en haar dienaren spreekt niet meer vanzelf maar moet bevochten worden. Dit dwingt tot meer aandacht voor het realistisch gehalte van een rechtssysteem dat toenemend in staat moet zijn op overtuigende manier om te gaan met een open normstelsel en sterk gedifferentieerde regelgeving, met gedecentraliseerd gezag en uitholling van nationale wetten. Er dient, met andere woorden, een nieuwe normatieve basis gevonden te worden voor recht en rechtspleging.

Daarnaast zijn we getuige van het ontstaan van nieuwe vormen van criminaliteit; er zijn capaciteitsproblemen die een snelle afhandeling van strafzaken in de weg staan en die tot penitentiaire filevorming leiden; de publieke opvattingen over bepaalde misdrijven ondergaan wijzigingen, mede onder invloed van de massamedia; de professionaliteit van criminelen en de schaal van criminele organisaties veranderen; en, niet in de laatste plaats, de traditionele methoden van politie, openbaar ministerie en rechterlijke macht zijn gedateerd en verliezen hun werkzaamheid. Recente wetgeving, ingevoerd om het hoofd te kunnen bieden aan de veranderingen in de samenleving, schept spanningen tussen de effectiviteit van het systeem en de principes van rechtvaardigheid, gelijkheid en proportionaliteit. De differentiatie die zich in de samenleving voordoet verlangt een meer op individuele verdachten, slachtoffers, getuigen en gedetineerden toegesneden aanpak: niet alle burgers zijn gelijk, ook al hebben allen recht op een gelijke behandeling. Kortom, de veranderingen in het maatschappelijk bestel vragen om een nieuw normatief kader voor de Wet, met 'dynamische' regels waarmee men beter kan inspelen op de omstandigheden waaronder deze van toepassing is. Al deze veranderingen hebben verreikende consequenties voor het rechtswetenschappelijk onderzoek. De belangrijkste is wel het inzicht dat de rechtsgeleerdheid niet het alleenrecht kan doen gelden op onderzoek van juridische vraagstellingen en dat de oplossingen die *andere* deskundigheidsdomeinen aandragen vaak beter zijn. Dit betekent, aldus de Verkenningcommissie Rechtsgeleerdheid in haar rapport aan de ocv in 1996, dat rechtswetenschappen *en* rechtspraktijk een bredere basis zullen moeten aanvaarden en dat zij de uitdaging van andere wetenschapsgebieden niet uit de weg kunnen blijven gaan. Bij deze aanbeveling plaatste de commissie overigens een behartigenswaardige kanttekening: multidisciplinair werken is buitengewoon moeilijk! Het is gebruikelijk dat de toepassing van wetenschappelijke resultaten enige tijd op zich laat wachten. Dit geldt met betrekking tot de natuurwetenschappen, maar ook de verworvenheden van de gedrags- en maatschappijwetenschappen vinden hun weg met vertraging. Hier is het traject gewoonlijk wat langer en gecompliceerder. Naarmate namelijk de aanbevelingen die uit zulk onderzoek voortvloeien verrassender en effectiever zijn, zullen zij gewoonlijk meer indruisen tegen heersende gewoonten, opvattingen en regels, en dientengevolge moeilijker geïntroduceerd kunnen worden. Dat geldt natuurlijk in het bijzonder daar waar sociaal-economische belangen of politiek gevoelige thema's in het geding zijn. Omdat het recht diep ingrijpt in vrijwel alle levensgebieden, is de introductie van

wetenschappelijke resultaten op dit gebied dubbel moeilijk. Het voornaamste botsingspunt vormt daarbij het verschil tussen het mensbeeld van het in de moraal verankerde rechtssysteem en het functionalistisch mensbeeld van de gedragswetenschappen.

Als voorbeeld van deze moeilijk te overbruggen kloof moge de systematische toepassing van beloning en straf dienen. We zijn goed in staat aspecten van gedrag te belonen, te bestraffen of te negeren, die gewenst gedrag aantrekkelijker en ongewenst gedrag minder aantrekkelijk maken. Maatregelen kunnen daarom worden gebaseerd op een buitengewoon *robuuste theoretische basis*. Bovendien is uitzonderlijk *nauwkeurig maatwerk* mogelijk, zeer specifieke maatregelen gericht op specifieke doelgroepen en op voor die doelgroepen specifiek gedrag.

Gewoonlijk staan emotioneel gekleurde politieke en juridische argumenten de invoering van dergelijke effectieve functionele maatregelen (zelfs op beperkte experimentele basis) in de weg. De geschetste attitude heeft in de jaren zeventig en tachtig geleid tot een doctrine met de defaitistische zinspreuk '*Nothing works!*'.

Het onderzoeksdomein van criminaliteit en rechtshandhaving is een multidisciplinair werkterrein. Als zodanig kan het niet voorbehouden blijven aan de rechtswetenschappen of aan de traditionele criminologie. Naast de maatschappijwetenschappen dienen ook de gedragswetenschappen, de levenswetenschappen en de technische wetenschappen deel uit te maken van de wetenschappelijke studie van criminaliteit en rechtshandhaving. De traditionele criminologie zal zich meer voor afwijkende theoretische en methodologische kaders moeten openstellen. Weerstand tegen verbreding en innovatie leidt in korte tijd tot een fataal gebrek aan kwaliteit en professionaliteit bij de onderzoekers en tot geringere werfkracht van de professie. Anderzijds is een ruimhartiger opstelling van het veld met betrekking tot wetenschappelijk onderzoek en het introduceren van maatregelen noodzakelijk. De problemen waarvoor het rechtssysteem zich geplaatst ziet zijn zo gevarieerd en zo complex dat globale 'catch-all' maatregelen slechts een geringe kans van slagen hebben. Specifieke maatregelen moeten een duidelijk 'ontwerp-karakter' krijgen. Dat wil zeggen, zij moeten ontwikkeld worden in een kader waarin de multidisciplinariteit van het domein en de eisen van het veld beide tot hun recht komen. In dit verband valt veel te leren van de wijze waarop industriële producten tot stand komen.

Biopsychologisch onderzoek levert een belangrijke bijdrage aan het inzicht in de ontwikkeling van antisociaal gedrag, door het bepalen van risicofactoren en beschermende factoren voor deze ontwikkeling. Inzicht in de ontwikkeling van antisociaal gedrag is van belang voor effectieve preventie- en interventiemogelijkheden. Er is grote behoefte aan onderzoek ter vergroting van het inzicht in oorzaken en gevolgen van antisociaal gedrag bij kinderen, en in het bijzonder van de biologische en psychologische determinanten van dit gedrag. Zulk onderzoek moet zich tevens richten op de praktische vraag hoe dit gevorderde inzicht zal kunnen bijdragen tot betere preventieve maatregelen en interventies die het mogelijk maken vroegtijdig in te grijpen en aldus erger te voorkomen. In Nederland is de benodigde kennis en onderzoekscapaciteit aanwezig en is ook de bereidheid tot intensieve multidisciplinaire samenwerking eerder gebleken.

Voorts verdient de analyse van de criminele cognitie aandacht. De traditionele criminologie heeft zich lange tijd vrijwel uitsluitend met de 'alledaagse' vormen van criminaliteit beziggehouden. Met de stijging van het ontwikkelingspeil van de bevolking als geheel en met de opkomst van de informatiemaatschappij zal een relatief groot deel van de criminaliteit aspecten gaan vertonen van

wat vroeger ‘witte-boordencriminaliteit’ heette. Maar ook de ‘klassieke’ vormen van criminaliteit (met inbegrip van geweldpleging, voetbalonlusten, inbraken en overvallen) zullen steeds vaker steunen op geavanceerde technische hulpmiddelen.

John A. Michon

¹ Een uitgebreide analyse van de in dit memorandum geschetste problematiek biedt: J.A. Michon (1999), *Criminaliteit en Rechtshandhaving: Gedragwetenschappen in de Justitiële Waagschaal*. In K. Vos en M. Timmerhuis (red.), *Gedragwetenschappen in context* (pp. 107-143), Den Haag: Adviesraad voor het Wetenschaps- en Technologiebeleid/Sdu Uitgevers.

In de schaduwen van zorgen

De ontwikkeling van toekomstvisies mag zich in een grote populariteit verheugen. Diverse Nederlandse instituties, zoals het CPB, het RIVM, de RPD en de WRR, houden zich op gezette tijden bezig met het maken van toekomstverkenningen en -prognoses. De noodzaak tot het opstellen van toekomstvisies wordt vaak ingegeven door bezorgdheid over de toekomst, bijvoorbeeld het milieu, de vergrijzing, de internationale migratie. Titels van toekomststudies als ‘Zorgen voor Morgen’ suggereren een toekomstige ontwikkeling die fluctueert tussen hoop en wanhoop.

Tegelijkertijd rijst de vraag of het wetenschappelijk analyse-instrumentarium wel voldoende is om goed onderbouwde en betrouwbare toekomstvoorspellingen te maken.

Gezonde twijfel aan de validiteit van toekomstuitspraken is zeker gerechtvaardigd, maar ook weer niets nieuws. Een van de grote Nederlandse geleerden in de afgelopen eeuw, Johan Huizinga, heeft zich in zijn ‘In de Schaduwen van Morgen’ (1935) uitgebreid beziggehouden met het uitzicht op onze toekomstige samenleving. Hij blijkt geen hoge dunk te hebben van prognoses, getuige het volgende citaat van zijn hand: *‘Geen drie passen vooruit reikt de blik. Het uitzicht is in nevelen gehuld. Het enige wat overblijft is een afwegen van zekere kansen, het veronderstellen van de zekere mogelijkheden’*. En enige bladzijden verder poneert hij: *‘De historie kan niets voorspellen, behalve één ding: dat geen grote wending in de menselijke verhoudingen ooit uitkomt in de vorm, waarin vroeger levenden zich haar hebben verbeeld. Wij weten zeker, dat de dingen anders lopen dan wij denken kunnen’*.

Ondanks de moeilijkheden – en wellicht onmogelijkheden – de toekomst in het vizier te krijgen, zijn er talloze pogingen geweest in de sociale wetenschappen een beter zicht op de toekomst te krijgen. Na het baanbrekende werk van Kahn en Wiener over ‘The Year 2000’ is het speuren naar onbekende toekomstverten onverdroten verder gegaan, wereldwijd, maar ook in Nederland. Is het nu zo, dat de stellige uitspraken van Huizinga – meer dan 65 jaar geleden gedaan- thans nog steeds geldig zijn of thans – in het licht van moderne analyse-instrumenten – dringend aan revisie toe zijn? Een belangrijke vraag is of de sociale wetenschappen methodologisch een voldoende vooruitgang hebben geboekt om de sprong te maken van een verklarende analyse naar een exploratieve toekomstprognose. Een paar opmerkingen daarover zullen in de volgende sectie worden gemaakt.

Voorspellen = verklaren

Verklaring is een proces van logische deductie en empirische validatie, betrekking hebbend op in principe repeteerbare gebeurtenissen. In strikte zin zijn dus zgn. unieke gebeurtenissen niet te onderwerpen aan een wetenschappelijke verklaringwijze (alhoewel het moeilijk zo niet onmogelijk is een definitie van uniciteit te geven). Een verklaring is een probabilistische bewering van een ‘als ... dan’-karakter die nadrukkelijk geen uitspraak doet over de ‘universe of discours’ (het gehele domein van het desbetreffende verschijnsel), maar die binnen een van te voren bepaald, beperkt domein een wetenschappelijk gefundeerde uitspraak doet over het mogelijk of waarschijnlijk optreden van gebeurtenissen als onderdeel of uitvloeisel van verschijnselen die niet tot de interessesfeer van het desbetreffende domein behoren. Elke verklaring is derhalve naar haar aard restrictief; zij heeft alleen een geldigheid binnen van te voren gedefinieerde premissen en vastgestelde randvoorwaarden.

De erkenning van de voorwaarden en de grenzen die inherent zijn aan elke wetenschappelijke verklaring heeft als groot voordeel dat een verklaringwijze transparant en objectiveerbaar is. Men dient immers van te voren aan te geven welke gebeurtenissen men wel en welke men niet op basis van het gehanteerde verklaringsmodel wenst te onderzoeken. Zogenaamd exogene gebeurtenissen kunnen dus niet verklaard worden, terwijl endogene gebeurtenissen in principe logisch en empirisch traceerbaar zijn.

In de sociale wetenschappen staat uiteraard de analyse (verklaring en voorspelling) van het gedrag van individuen, actoren, groepen, instituties of van de maatschappij als geheel centraal. Daarmee heeft een verklaring in de mens- en maatschappijwetenschappen een intrinsieke focus op gedragsmatige theorieën en modellen met een redelijk generiek karakter, maar ook met een duidelijk onderscheid tussen endogene en exogene variabelen in een verklaringsmodel.

Interessant is overigens wel dat –hetzij door gebrek aan empirisch verifieerbare gedragstheorieën hetzij uit belangstelling voor discipline-overstijgende analyse-instrumenten- de gedrags- en maatschappijwetenschappen in toenemende mate hun toevlucht blijken te zoeken tot generieke, aan andere disciplines ontleende, verklarings- en voorspelmodellen met een – op het eerste gezicht – zwakke fundering in gedragstheorieën. Voorbeelden daarvan zijn entropiemodellen, neurale netwerkanalyses en genetische algoritmes. De verklarings- en voorspelkracht van dit soort methoden blijkt – op basis van statistische toetsingsgrootheden- vaak heel behoorlijk te zijn, en vaak zelfs beter dan analyses gebaseerd op conventionele gedragsmodellen. Een grote uitdaging voor de gedrags- en maatschappijwetenschappen is uiteraard gelegen in verder speurwerk naar het impliciete ‘gedragsgehalte’ en een expliciete ‘gedragsinterpretatie’ van zulke generieke analysemethoden die vaak meerdere disciplines overstijgen.

Methodologisch gezien is er overigens niet zo’n groot onderscheid tussen verklaring en voorspelling, afgezien van het verschil tussen retrospectie en prospectie dat samenhangt met de te beschouwen tijdshorizon. Ook voorspelling is een proces van logische analyse op basis van empirisch toetsbare verbanden, met als enige verschil dat de exogene variabelen –die dus buiten het domein van de voorspelling vallen- niet empirisch waarneembaar zijn. Daarover moeten dan afzonderlijke veronderstellingen worden gemaakt, die – gegeven de aard van het voorspelmodel- niet empirisch kunnen worden getoetst, maar hoogstens op hun plausibiliteit kunnen worden beoordeeld. Maar afgezien van de vraag hoe de waarde van exogene variabelen, die dus in elk geval buiten het domein van een verklarings- of een voorspelmodel vallen, gemeten c.q. verondersteld kan worden, is voorspellen formeel identiek aan verklaren, en omgekeerd.

Leren als basis voor visionaire sociale wetenschappen

Wat zijn de inspiratiebronnen voor visionaire sociale wetenschappen die een stramien voor vooruitzien ontwikkelen? Is het mogelijk een toekomstvisie op tafel te leggen die een empirisch toetsbare onderbouwing heeft vanuit de gedrags- en maatschappijwetenschappen? Zo’n ambitieuze missie vraagt een conceptualisering van verleden, heden en toekomst vanuit een hecht samenhangend fundament. Er zijn talloze voorbeelden van zulke beschouwingswijzen die meer of minder succesvol zijn geweest, zoals Toynbee’s algemene ‘challenge and response’-model of Romein’s ‘wet van de remmende voorsprong’.

In de geschiedenis van het wetenschappelijk visionair denken zijn diverse denkrichtingen te identificeren die alle beoogd hebben een onderbouwde toekomstvisie te ontwikkelen. De volgende pogingen zijn daarbij onder meer te onderscheiden:

'blueprint' denken. De idee hier is dat het mogelijk is een vastliggend pakket van doelstellingen in de toekomst te realiseren, en dat het vooral een zaak van verstandig beleid (dat wil zeggen een goede inzet van beleidsmaatregelen) is om een gewenste toekomst te realiseren. Het concept van de 'maakbare samenleving' – zo populair in de zeventiger en begin tachtiger jaren – is hiervan een illustratie.

normatief denken. Hier staat voorop dat een samenleving zich volgens van te voren vastgelegde, normatief – soms ethisch- bepaalde criteria zou dienen te ontwikkelen. De overtuiging van Johan Huizinga dat een 'katharsis' nodig is om een zinvolle toekomst te creëren is hiervan een voorbeeld.

'genest' denken. Dit is gebaseerd op de overtuiging dat de toekomst als geheel zich niet laat voorspellen, maar dat zekere onderdelen (bijvoorbeeld demografie, technologie) zich met een redelijke plausibiliteit in beeld laten brengen. Zo laat zich bijvoorbeeld voor de ontwikkelingslanden gemakkelijk voorspellen op basis van Maslow's piramide dat na de bevrediging van de behoefte aan veiligheid, onderdak en gezondheid, de mensen geneigd zullen zijn hun zinnen op meer luxe goederen te zetten.

fictie-denken. Het uitdenken van toekomstficties is een populaire zaak geworden; de filmindustrie leeft ervan. Maar ook visionair denken wordt soms in belangrijke mate gevoed door ficties (niet wetenschappelijk gebaseerde of verifieerbare toekomstbeelden).

scenario-denken. De scenario-analyse is een populaire manier van wetenschappelijke toekomstanalyse geworden. Een scenario veronderstelt niet alleen de ontwikkeling van een of meerdere toekomstbeelden, maar eist ook dat zulke toekomstbeelden aan methodologische eisen voldoen, zoals interne consistentie en het voldoen aan het overbruggingscriterium tussen heden (of verleden) en de toekomst. Het scenario-denken heeft een hoge vlucht genomen, omdat het politiek niet committerend is; men kiest niet voor het ene of het andere scenario. Hoogstens kan men traceren welke beleidsmaatregelen nodig zouden zijn om de negatieve gevolgen van het optreden van een bepaald scenario te vermijden c.q. de positieve gevolgen ervan uit te buiten. In die zin vervult een scenario de rol van een vlucht-simulator; het is een beslissings-ondersteunend systeem in een complexe en snel veranderende wereld.

evolutionair denken. Het evolutionair denken gaat niet zo zeer uit van normatieve gezichtspunten op mens of samenleving, maar neemt aan dat in een complexe dynamische samenleving 'als vanzelf' (dus via een soort 'verborgen hand') een tendens ontstaat tot continuïteit in verandering. Zo'n overlevingsdrang geldt niet alleen voor ecologische systemen, maar ook voor organische verbanden en instituties. Aanpassing, flexibiliteit en 'resilience' vormen dan de sleutelwoorden van deze thans populaire benaderingswijze.

lerend denken. Het concept van de 'lerende mens', de 'learning decision-maker', de lerende ondernemer, de lerende politicus, de lerende stad of de lerende samenleving mag zich thans in een grote belangstelling verheugen. In deze conceptie is het mogelijk positieve en normatieve benaderingswijzen met elkaar te verenigen. Immers in alle gevallen is de dynamiek en de complexiteit in de samenleving zo groot dat 'lineair' denken is uitgesloten. Door positieve en negatieve feedbacks en door in te spelen op voortdurend nieuwe kansen en knelpunten zullen actoren 'als vanzelf' wel hun weg vinden. Doorgaan op een verkeerd spoor zal zichzelf wel afstraffen. Dit lerend denken vormt dus eigenlijk een soort mengvorm van evolutionair en 'genest' denken, waarbij ook scenario-analyses (hetzij normatief hetzij positief) een rol kunnen spelen.

Het komt me voor dat het concept van de 'lerende actor' of de 'lerende samenleving' een interessant nieuw vertrekpunt kan vormen voor de ontwikkeling van een visionaire sociale wetenschap. Immers, de onvoorspelbaarheid van de toekomst wordt gereduceerd door aanpassingsstrategieën van

calculerende burgers met het oog op de continuering van hun existentie. Daardoor is het nog steeds mogelijk lange-termijn visies – met een meer of minder grote plausibiliteit – te ontwikkelen, maar deze wel impliciet aan de toets van de empirie voor te leggen. Als namelijk de reële weerstanden te groot zijn, is de kans op realisatie van visionaire beelden zeer klein en zonder aanpassing op basis van rationeel denken wellicht verwaarloosbaar. Daarmee wordt toch nog een hoopvol perspectief van empirische toetsbaarheid bij de ontwikkeling van wetenschappelijke visies geboden.

Peter Nijkamp

Vooruitkijken op het snijvlak van maatschappij en milieu

De milieukunde¹ van nu heeft ongetwijfeld een wortel in de sombere waarschuwingen inzake de ontwikkeling van maatschappij-milieu-relaties uit de jaren '60/70, zoals die van de chemica Rachel Carson, de populatiebioloog Ehrlich en anderen, uitmondend in het befaamde Rapport aan de Club van Rome in 1972. Zo bezien is de milieukunde vanaf haar ontstaan haast per definitie wel toekomstgericht geweest. Men kan dit patroon overigens al terugvinden bij een sociaal-wetenschappelijke voorloper van de milieukunde: Malthus (ca. 1800). In diens geest zijn er heel wat scenario's gemaakt van de ontwikkeling van de menselijke populatie en activiteiten daarvan, in de context van een eindige, of minder snel expanderende natuurlijke hulpbronnenbasis. Zeker sinds het begin van deze eeuw (zie bijvoorbeeld de beschouwingen van de econoom Marshall over de prognoses van Malthus, in zijn *Principles of Economics*, 1920) is ook de rol van wetenschap en technologie bij dit toekomstgerichte denken over de genoemde interacties betrokken. Optimisme daarover deed een eind komen aan sombere voorspellingen als die van Malthus. En dat optimisme is ook nu nog vaak de kern van reacties wanneer ingrijpende milieuproblemen aan de orde komen (zoals de verandering van het klimaat door de emissie van o.a. koolstofverbindingen die vrijkomen bij de verbranding van fossiele energiebronnen).

De nieuwe golf van zorgen om de milieuproblematiek die zo'n 40 jaren geleden begon, heeft van meet af aan sterke steun zowel als kritiek ondervonden vanuit de sociale wetenschappen, waaronder de economische wetenschappen. Kritici meenden dat de 'doomsday scenarios' van Ehrlich en Meadows c.s. te weinig rekening hielden met de mogelijkheden van maatschappelijke reacties op milieudegradatie en de in het maatschappelijk stelsel al ingebakken *feedback*-mechanismen die milieudegradatie zouden remmen, zeker wanneer deze tot toenemende schaarste zou leiden. Daarbij werd niet alleen gedacht aan technologische innovaties, maar met name ook aan reacties in de vorm van prijsverhogingen van schaarse milieugoederen, die min of meer vanzelf tot een daling van de belasting van het milieu zouden leiden.

Aanvankelijk, in de jaren '70, leek de milieukunde zich vooral bezig te houden met het 'inkleuren' en het verdedigen van die sombere schetsen, onder andere door nadere beschrijving van concrete situaties van milieudegradatie. De meeste van die schetsen waren overigens sterk conditionele extrapolaties (van het type: *als* er geen verandering van gedragspatronen etc. of van beleid optreedt, *dan ...*; *als echter ...*, *dan...*). Een volgende bezigheid in de milieukunde werd dan ook de ontwikkeling van interventies, technologieën, instituties, ter remming, ombuiging of voorkoming van milieudegradatie.

Die eerste, sterk normatieve (legitimerende dan wel prescriptieve) fase werd gevolgd door een waarin een meer analytische en methodische benadering van maatschappij-milieu-interacties werd ontwikkeld, nog steeds sterk toekomstgericht (zie bijvoorbeeld de titel van een vroege milieuverkenning van het RIVM: *Zorgen voor morgen* (1988), die zowel toekomst- als interventiegerichtheid weerspiegelt). Steeds meer wordt systematisch opgebouwde kennis ingezet als empirische basis voor toekomstgerichte scenariostudies en 'integrated assessments'. De interactie met het beleid bleef ondertussen sterk: in niet onbelangrijke mate ontwikkelde de milieukunde zich

vanaf 1970 met steun uit de derde geldstroom. Milieukundige programma's in de tweede geldstroom zijn van betrekkelijk recente datum (midden jaren '80).

Het voor de meer 'harde', kwantitatieve milieukunde typerende paradigma kan worden gereduceerd tot variaties op (en middels ook: nuanceringen van) de formule:

$$I = P.A.T$$

waarin I de milieudruk representeert, P de bevolkingsomvang, A de welvaart of welstand per hoofd van de bevolking en waarin T een maat is voor de milieuefficiency van de technologie.

Bij gegeven of veronderstelde toekomstige waarden van P, A en T, c.q. bij een gegeven of verondersteld verloop van de processen en 'driving forces' daarachter (bijvoorbeeld: de demografische dynamiek), zou de ontwikkeling van I voorspeld kunnen worden. Omgekeerd, een normatief gekozen grenswaarde voor I zou herleid kunnen worden tot eventueel na te streven patronen van bevolkings-, welvaarts- en/of technologische ontwikkeling. Zou men een waarde voor I kiezen waarvan de duurzaamheid in ecologische termen verzekerd is, dan zou men met dit model (of eigenlijk: aanmerkelijk subtielere en meer gedesaggregeerde versies ervan) patronen van *duurzame ontwikkeling* kunnen opsporen.

Op dit model is veel kritiek gekomen. Het zou bijvoorbeeld niet meer dan een tautologie zijn bij een bepaalde interpretatie² (overigens: zelfs in die interpretatie kan men nog vinden dat het model een potentieel nuttige *decompositie* biedt van milieudruk die tot relevant empirisch onderzoek kan leiden). Ernstiger is, dat het model een multiplicatief lineair verband suggereert tussen variabelen die in feite niet onafhankelijk zijn van elkaar. Zo kunnen er relaties liggen tussen P en A, A of [P.A] en T, etc. Ik kom op één zo'n specifieke interactie hieronder terug. Nog fundamenteler is de kritiek die inhoudt dat een dergelijke wijze van kwantificeren geen recht doet aan tal van institutionele, sociale, gedragsmatige etc. interacties die relevanter zijn voor wat er gebeurt met I dan de eerder opgevoerde macro-aggregaten A, T en P, of die op zijn minst aan die set van variabelen dienen te worden toegevoegd.

Ik werk een van deze tekortkomingen hieronder enigszins uit. Het model in de gegeven vorm suggereert een lineair verband tussen economische groei (of toename in $P.A=Y$) en milieudruk (I). En er zijn of waren nogal wat milieuvrienden die op voorhand economische groei als incompatibel met duurzaam gebruik van biosferische systemen beschouwen. Sommige economen daarentegen uitten de hypothese dat met toegenomen welvaart (A) voorbij een bepaalde drempelwaarde de milieudruk zal dalen (*delinking*), en veronderstelden in feite een omgekeerd U-vormig verband tussen I en Y/P (of A). Theoretisch zou dat kunnen, namelijk als er milieuvriendelijke verschuivingen in consumptiepatronen ontstaan door toegenomen welvaart, en/of door milieuvriendelijke technische innovatie, in een mate die het zogenaamde 'volume-effect' van Y op I overstijgt. In het bovenstaande model wordt hiervoor een mogelijk mechanisme gesuggereerd: T zou dan harder moeten dalen als gevolg van toegenomen A dan dat volume-effect. Het is echter de vraag of deze effecten zich blijvend kunnen voordoen en of dat in voldoende mate het geval zal zijn. Recentelijk afgerond promotieonderzoek in de Vakgroep Ruimtelijke Economie van de VU (van S.M. de Bruyn) lijkt erop te duiden dat voor een aantal landen en voor een aantal belangrijke indicatoren voor milieubelasting de

neerwaartse fase in het A-I-verband wordt gevolgd door een opwaartse; dit onderzoek bevestigt daarmee de *relinking*-hypothese die op theoretische gronden (te maken hebbend met een diep verankerd groeistreven in de maatschappij, en met een verwacht dalend grensnut van investeringen in milieuvriendelijke innovatie) gesteld kan worden. Het is misschien wel aardig om hier te memoreren dat ik die herkoppelingshypothese heb gelanceerd tijdens de eerste studiedag die over milieueconomie in de KNAW is gehouden, in 1989. Het behoeft geen betoog dat dit soort discussies over zelfs de richting van een bepaalde samenhang tussen twee voor de ontwikkeling van de milieuproblematiek zo centrale variabelen, de nodige vraagtekens oproept bij voorspellingen omtrent milieudegradatie.

Het gevolg van nuanceringen op 'I = P.A.T.' als hierboven aangeduid, is dat de toekomstscenario's door het wegvallen van simplistische lineariteiten een veel breder scala kunnen bevatten aan mogelijke uitkomsten. Maar anderzijds kan binnen eerder gevonden bandbreedtes een plausibeler inperking mogelijk worden. Anders gezegd, door uit te gaan van de complexiteiten die op de interface tussen maatschappij en milieu blijken te bestaan, kan er een minder wazig zicht ontstaan op de toekomst van maatschappij-milieuinteracties.

Ook al ligt er een gigantische uitdaging om de op mondiale schaal welhaast overmijdelijke economische- en bevolkingsgroei minder zwaar op de biosfeer te laten drukken op straffe van verlies aan milieukapitaal voor toekomstige generaties, toch zijn de nu in de milieuwetenschappen gangbare toekomstbeelden gemiddeld minder somber dan die van een paar decennia geleden. Dat is niet alleen gebaseerd op verwachtingen van de technologie, maar ook van het anticiperend vermogen van mensen. Dat laatste zal naar verwachting de maatschappij in staat stellen de instituties en de strategieën te ontwikkelen die een duurzamer beheer en gebruik van natuurlijke hulpbronnen mogelijk maken. Maar daarover kan men thans nog niet veel meer dan enigszins speculatieve beschouwingen ten beste geven. Meer gericht empirisch en analytisch sociaal-wetenschappelijk onderzoek zou de basis voor dit soort uitspraken ongetwijfeld verbeteren.

Het hierboven gepresenteerde, wat karikaturale beeld van het milieukundige onderzoeksmodel geeft ook een veel te simplistisch beeld van wat er 'in' en 'achter' I allemaal aan variëteit en causaliteit kan schuilgaan. In een enigszins genuanceerde benadering dient men tenminste te onderscheiden tussen milieudruk (in de vorm van emissies, bijvoorbeeld) en milieutoestand (de kwaliteit van het milieu voor gebruikers daarvan); er zit ruimte, tijd en een hoop ecologische complexiteit tussen die beide. Er zit ook afstand (zowel in ruimte als in tijd) tussen de maatschappelijke aanjagers of veroorzakers van een milieuprobleem, en degenen die de gevolgen daarvan ondervinden. Het lijkt erop, dat het toekomstbeeld voor milieuproblemen die zich op de lagere ruimtelijke schaalniveaus voordoen, vrolijker kan zijn dan voor problemen die op de hogere schaalniveaus (met name het mondiale) spelen, bij een gegeven tijdsschaal voor die problemen en bij een gegeven welstandsniveau. Bij problemen op de lagere ruimtelijke schaal is enerzijds een grotere bereidheid tot beleidsmatige aanpak te verwachten (het *prisoners' dilemma* doet zich niet of minder voor). Anderzijds zal daar, wellicht juist vanwege een minder stringente aanpak, ook de kans op milieurelevante innovatie geringer zijn.

Hoofdpunt blijft, dat men niet op een zinvolle wijze aan een diagnose van de milieuproblematiek kan werken, noch enigszins effectieve therapeutische gedachten kan ontwikkelen, als geen aandacht

wordt besteed aan tal van sociaal-wetenschappelijke componenten, te maken hebbend met instituties, eigendomsrechten en de verdeling daarvan, gedrag, leefstijlen, en wat dies meer zij. Gelukkig wordt daar in het internationale en het nationale milieuonderzoek veel aan gedaan – niet in de laatste plaats in de omgeving van de thans afscheidnemende voorzitter van de SWR, Peter Nijkamp.

Hans Opschoor

¹ Ik versta daar onder: de multidisciplinaire bestudering van interacties op het snijvlak van maatschappij en milieu, teneinde ontwikkelingen aldaar te begrijpen, te voorspellen en zo nodig te beïnvloeden. Een wat verdergaande – maar niet altijd waargemaakte – omschrijving zou zelfs spreken van interdisciplinariteit. In de milieukunde zijn sterke natuurwetenschappelijke zowel als sterke maatschappijwetenschappelijke inbrengen geweest. Ikzelf – en dat zal in de hoofdtekst zijn sporen ook nalaten – heb de bestudering van interacties op de interface tussen maatschappij en milieu voornamelijk bedreven vanuit de economische wetenschappen.

² Als welstand gemeten kan worden door inkomen (Y) per hoofd en als milieuefficiëntie gemeten kan worden door milieudruk per eenheid productie (of I/Y), dan geldt: $I = P.A.T. = P.[Y/P].[I/Y] = I$. Overigens moge worden opgemerkt dat dit soort vergelijkingen een rol hebben gespeeld in vroege debatten rond 1970 tussen meer radicale theorieën die de milieudegradatie primair, hoofdzakelijk of zelfs exclusief wilden toeschrijven aan de bevolkingsgroei, dan wel de economische groei, dan wel de technologie. In feite was $I = P.A.T.$ het model van een meer synthetische – zo men wil: meer ‘oecumenische’ – en empirisch georiënteerde benadering in de milieukunde die uit het genoemde debat voortvloeyde.

Onderwijskunde

Onderwijskunde heeft zich als een bij uitstek niet-visionaire wetenschap ontwikkeld. Volgens een oud vooroordeel laten onderwijskundigen brede visies, doelstellingen en normen en waarden aan pedagogen over, om zich geheel te kunnen wijden aan hard empirisch onderzoek.

In belangrijke mate is het onderwijskundig onderzoek toegepast en gericht op instrumentele relaties met als kernvraag: welke methoden, instructievormen en onderwijsorganisatie werken het beste als het erom gaat leerprestaties van bepaalde groepen leerlingen of studenten te optimaliseren. Hiermee is de onderwijskunde eerder volgend dan sturend in de totstandkoming van het onderwijsbeleid. Het lijkt er wel op dat alleen wanneer er een ideologische weg op wordt gegaan, zoals bij de omhelzing van het constructivisme door veel onderwijskundigen van onderwijspsychologische herkomst, ('nieuw leren', 'nieuw onderwijs' en 'nieuwe doelen', zeg maar 'leren leren') het beleid luistert. Vergelijk het 'Studiehuis'.

Overigens mag van de technologische kern van de onderwijskunde wel een incrementele invloed op het onderwijsbeleid en de onderwijspraktijk verwacht worden. In deze is vooral de rationaliserende werking van psychometrische toepassingen in het formuleren van toetsbare standaarden, assessment en 'examentechniek' van betekenis. Door het verbeteren van allerlei evaluatievormen en terugkoppeling neemt niet alleen de mogelijkheid tot centrale sturing toe, maar kunnen ook bijstelling en 'leren' op lagere aggregatieniveaus beter van de grond komen. Voor het onderwijseffectiviteitsonderzoek betekent het kunnen beschikken over absolute prestatie-standaarden een kleine paradigma-shift.

Een evaluatievorm die incidenteel, en naar mijn smaak te weinig, wordt toegepast is een 'vooraf' evaluatie van onderwijsbeleidsvoornemens. De onderwijskunde krijgt van het beleid zelden de ruimte om in een vroegtijdig stadium een analyse te maken van de consistentie en gefundeerdheid van de middel/doel assumpties in beleidsvoornemens. Daarbij valt aan te tekenen dat onderwijskundigen die ruimte zelf ook te weinig nemen.

De 'knowledge society' en ICT vormen een uitdaging voor de onderwijskunde. Doordat een steeds groter deel van de leerlingen van huis uit vertrouwd raakt met ICT en door de informatisering alom zal een deel van de barrières, die het funderende onderwijs nu zo ongeveer tot de minst door ICT beroerde maatschappelijke sector maken, gaandeweg verdwijnen. Mogelijke verdere privatisering van de aanbodzijde van onderwijs en training, flexibilisering en een brede beschikbaarheid van netwerken zouden tot een vergaande individualisering van de kennisoverdracht kunnen leiden.

Het is de vraag in hoeverre de bestaande typen van onderwijsinstellingen zich hierbij kunnen aanpassen, dan wel nadrukkelijker het karakter krijgen van de 'andere' functies die ze nu ook al hebben: bewaarplaatsen, speeltuinen, selectie-instituten dan wel juist meer nadrukkelijk centra voor integratie.

Gebruik van ICT in het onderwijs is een in belang toenemend onderzoeksterrein. Het merendeel van het onderzoek past in de toegepaste, instrumentele traditie van de onderwijskunde; daarbij is het aloude 'doelstellingsonderzoek' in ere gesteld, nu onder de noemer van onderzoek naar 'competenties' op het gebied van werken met de computer. Voor zover het onderwijskundige

onderzoek fundamenteel genoemd kan worden biedt ICT mogelijkheden om kernvariabelen beter te controleren, bijvoorbeeld in het zoeken naar een optimale structurering van de instructie, gegeven specifieke leerdoelen en bepaalde achtergrondkenmerken van leerlingen

Onderzoek in de context van bedrijfsopleidingen, waarin het belang van een adequate en flexibele aanpassing van opleidingen aan veranderende eisen wordt uitgedrukt met termen als kennistechnologie en kennismanagement, zou wat betreft de afstemming van onderwijs op de eisen van de arbeidsmarkt een voorbeeldfunctie kunnen krijgen.

In ruimere zin is de vraag hoe het onderwijs moet inspelen op maatschappelijke en technologische veranderingen meer dan ooit relevant. Het ontwerpen en analyseren van toekomstscenarios zou daarom een belangrijker plaats verdienen op de agenda van het onderwijskundig onderzoek.

Jaap Scheerens

Naar een ‘ontwerp’sociologie?

Sociologie heeft zich als maatschappijwetenschap vooral sterk ontwikkeld als ‘verwerp’sociologie, enigszins ook als ‘opwerp’sociologie en maar nauwelijks als ‘ontwerp’sociologie. Sociologie is dus vooral goed in de kritische analyse van wat het geval is of lijkt te zijn (‘mythen jagen’), herkent ook vrij vroeg nieuwe thema’s, problemen of ontwikkelingen, maar is niet goed in het voorspellen, plannen of ontwerpen van de samenleving of gedeelten ervan. De praktijk van het vak wordt natuurlijk voor een belangrijk deel gevormd door de ‘wegwerp’sociologie van het beschrijvende onderzoek: gebruiksmateriaal met een beperkte houdbaarheid en een hoge vervangingsgraad. Naar al deze vormen van sociologie is er een grote vraag, waar sociologen op vooral nationaal niveau en buiten de ‘academie’ ook een goed antwoord geven, zolang er maar niet al te veel naar ‘ontwerpen’, naar visies op de toekomst (zoals die zal zijn en zoals die – door welbewuste sturing – zou kunnen zijn) gevraagd wordt. De synthese is moeilijker dan de analyse, het ideaaltype gemakkelijker dan het prototype, het survey vanzelfsprekender dan een scenario, een meta-analyse, een trendstudie of een programma-evaluatie. Een toekomstgerichte sociologie zal ook over een ‘visionaire’ methodologie moeten kunnen beschikken.

‘Visionair’ zijn is minder een kwaliteit van professionele sociologen dan van ‘natuurlijke’ sociologen als sommige journalisten of documentairemakers (zoals sommige romanschrijvers en film- of theatermakers als ‘natuurlijke’ psychologen beschouwd kunnen worden). Het beste Nederlandse voorbeeld van een ‘natuurlijke’ socioloog is Henk Hofland, al is hij nu juist weer niet zo toekomstgericht.

Een visionaire sociologie is wat anders dan een sociologische visie. Sociologie wordt pas echt interessant, als de sociologische visie – een bepaalde manier van kijken en interpreteren – verbonden raakt met een object in de sociale wereld. Tegenwoordig betekent dat vaak dat de socioloog ook op een ander vak- of wetenschapsgebied goed thuis moet zijn. De eenheid van het vak zit in een gemeenschappelijkheid van wijze van kijken (al kan dat weer door veel verschillende theoretische of ideologische brillen gebeuren), niet in de ordening van objecten onder de vlag van de sociologie. Twee eeuwen na de Franse revolutie staat de ontwikkeling van de samenleving en de uitdrukking daarvan in de politiek nog steeds in het teken van de voltooiing van de idealen van vrijheid, gelijkheid en broederschap. Vrijheid wordt belichaamd door het proces van individualisering en de daarbij passende informalisering van omgangsvormen, gelijkheid door de nog steeds toenemende gevoeligheid voor ongerechtvaardigde verschillen en de daarbijbehorende trend naar emancipatie en horizontalisering van verhoudingen, broederschap door de voortgang van de democratisering van macht en het beroep op solidariteit in de herverdeling van bezit. Voor de toekomst van belang is dat de idealen van de Franse revolutie ‘goddelijke verkeerslichten’ zijn geworden: ze zijn zowel gebod als verbod geworden. Voor de toekomst is interessant dat de algemene trend tot nu toe vooral de uitbreiding van de kring van geldigheid en vooral van de kring van betrokkenen is geworden. Steeds meer facetten van het leven en het samenleven zijn in de invloedssfeer van deze idealen gekomen. Voor steeds meer groepen en categorieën van mensen en ook dieren blijkt een beroep op deze idealen mogelijk als hefboom ter verbetering van de eigen positie. Dat zal in de volgende eeuw zeker niet anders zijn, en dat betekent dat zowel maatschappelijke bewegingen als politieke keuzes voor een belangrijk deel in het teken zullen staan van de realisering van deze idealen.

De idealen van de revolutie kan men zien als de grondslag voor een echte 'republiek', die uiteindelijk niet zal kunnen bestaan zonder een hoogontwikkelde economie, die in de negentiende eeuw eerst een industrieel karakter kreeg, vervolgens vooral in het teken van de communicatie kwam te staan en nu hoofdzakelijk in termen van informatie toekomst lijkt te hebben. Verder kijken dan in het perspectief van informatisering is op dit ogenblik voor niemand mogelijk, daarvoor is het paradigma van de informatisering zelf nog te nieuw en te weinig verkend in zijn mogelijkheden. Een belangrijke taak van de 'republiek', zelf zozeer aangewezen op de input van de economie, bestaat uit het reguleren van de 'output' van de economie buiten de stroom van bedoelde en in geld uitgedrukte goederen en diensten. In de komende eeuw zal dat nog versterkt het geval zijn en dan gaat het om het sterk afremmen van de groei van de wereldbevolking, het beheersen van de migratiestromen en het tegengaan van het verval van het milieu. De beschikbaarheid van drinkwater zal een groter probleem worden dan het opraken van de fossiele brandstoffen. Conflicten zullen vooral daar ontstaan waar wel het verlangen naar de cultuur van de 'republiek' bestaat, maar de kansen op het ontstaan van een 'republiek' gering zijn, omdat ook de mogelijkheden van economische ontwikkeling gering zijn. Mensen leven in een zelf geschapen wereld, waar ze toch nooit helemaal in thuis zijn en die zo complex is dat ze er ook nooit helemaal greep op krijgen. Zeker in pogingen tot toekomst-ontwerpen, utopisch van karakter of niet, wordt meer rekening gehouden met het eigen leven van de wereld die mensen hebben geschapen dan met de kenmerken van mensen zelf. De biologie en de ontwikkelingsgeschiedenis van de mens hebben echter toch een 'Algemeen Menselijk Patroon' doen ontstaan, dat bij alle plasticiteit en flexibiliteit in de vorm toch in hoge mate vastligt. Op sociologisch gebied moet dan met name gedacht worden aan de lange ontwikkelingsweg van mensen, de vormende werking van taalverwerving, de noodzakelijke verbondenheid met enkele anderen, de behoefte aan een eigen territorium, maar ook aan de behoefte aan zingeving (spiritualiteit), het verlangen naar afwisseling, de behoefte aan comfort, decorum en decoratie, het verlangen naar een nageslacht, enz. Visionaire gedachten over de toekomst hebben alleen maar zin, als rekening wordt gehouden met de beperkingen, kenmerken en behoeften van mensen, met het feit dat er al zoveel is en dat wij in een historische omgeving leven, die ouder is en langer duurt dan wijzelf. Toekomstige samenlevingen – in ieder geval de toekomstige westerse samenlevingen – zullen qua principe niet zoveel anders zijn dan de huidige westerse samenlevingen, omdat de mens zelf niet zoveel verandert, de idealen van de Franse revolutie nog niet zijn uitgewerkt en de omslag naar een 'informatie'-economie net gemaakt wordt. Internationalisering, informatisering, informalisering, intimisering, individualisering en vooral intensivering (sneller, directer, meer, heftiger) zullen de sleutelwoorden blijken te zijn in een wereld waarin veel van de huidige techniek zal zijn uitgerijpt in een richting die bepaald wordt door duurzaamheid, veiligheid en comfort. De kunstmatigheid van de samenleving zal toenemen, maar meer en meer zal de kunstmatigheid erop gericht zijn mensen de kans te geven hun natuur tot uitdrukking te brengen. Dat betekent dat ze het prachtig zullen vinden en toch ook altijd weer iets anders zullen willen.

Paul Schnabel

Toekomstgerichtheid van de rechtswetenschap?

De rechtswetenschap houdt zich in de eerste plaats bezig met het geldende recht. Het beschrijven en ordenen van het recht is daarbij een belangrijke bezigheid. Tot op zekere hoogte kan men zeggen dat de wetenschap ervoor zorgt dat de vele rechtsregels begrepen kunnen worden als een rechtssysteem. Dat is voor het goed functioneren van het recht van groot belang: daardoor wordt het beter toegankelijk, daardoor wordt willekeur en tegenstrijdigheid in de regels vermeden en wordt de rechtszekerheid gediend.

Dit alles geschiedt al eeuwen, en zal ook in de toekomst moeten geschieden. De regeling van de koop is van alle tijden, en zal ook in de toekomst nodig zijn. Heden ten dage profiteren wij daarbij nog steeds van de systematiek van de Romeinse juristen, al ging het toen vaak over de koop van slaven en paarden, en nu meer over die van auto's en computers.

Hoe toekomstgericht is dan de rechtswetenschap?

De verbinding met de toekomst ligt in ieder geval in het gegeven dat het recht bedoeld is ook toekomstige verhoudingen te beheersen. De geldende regeling van de koopovereenkomst zal ook van toepassing zijn wanneer ik morgen of over een jaar iets koop. Het recht beoogt juist ook voor de toekomst regels te geven; de maatschappelijke verhoudingen ook in de toekomst te structureren. Wij behoeven niet angstig af te wachten of de machthebbers in ons land nog ooit de macht uit handen willen geven: ons staatsrecht bepaalt dat er uiterlijk na een periode van vier jaar verkiezingen worden gehouden en er een nieuwe regering wordt gevormd. Het recht beoogt dus juist ook de toekomst te beheersen en dus onze toekomst veilig te stellen. Dat kan uiteraard maar ten dele, maar wij verwachten van het recht zekerheid over onze toekomst: dat de pensioenen waar wij voor hebben gespaard, ook uitbetaald worden wanneer wij oud zijn, en dat de rechtsstaat waarin wij leven er ook dan nog zal zijn.

Uiteraard zal het recht moeten meegroeien met de veranderingen in de samenleving. Wanneer er geen slaven meer zijn is het recht over de vrijlating van slaven niet meer nodig. Wanneer koopovereenkomsten over internet worden gesloten, moeten de regels worden aangepast. Met dat alles houdt het recht rekening: het geeft ook regels over de vraag hoe het recht gewijzigd moet worden.

Men zou dus kunnen menen dat het recht bij uitstek een toekomstgerichte wetenschap is. Omdat het recht de pretentie heeft juist ook voor toekomstige verhoudingen zekerheid te bieden, zou een studie van mogelijk toekomstige verhoudingen essentieel zijn om te kunnen bepalen hoe dat het beste kan gebeuren. Welke rechtsregels passen het beste in de omstandigheden die wij in de toekomst verwachten?

Dat gebeurt ook wel. Ons medelid Hans Franken leidt veel onderzoek naar de consequenties die de informatie-technologie heeft voor de inrichting van ons rechtssysteem. Maar het is begrijpelijk dat de meeste aandacht van juristen uitgaat naar het oplossen van vragen die in het heden spelen. Wanneer mijn verwachtingen over de rechten die ik aan een koopovereenkomst of een pensioen dacht te kunnen ontleen, niet gehonoreerd worden, zal ik een jurist nodig hebben. De problemen ontstaan dus in de praktijk wanneer verwachtingen over rechten in de toekomst niet blijken uit te komen. Maar

tegen die tijd is de toekomst reeds verleden tijd geworden. De praktijkjurist is dus vaak bezig met het oplossen van historische problemen. En de wetenschap beoogt daarvoor een kader te bieden.

Het ligt voor de hand dat in tijden van grote onzekerheid over toekomstige ontwikkelingen méér aandacht moet worden besteed aan de vraag hoe het recht in de toekomst eruit moet zien dan indien het rechtssysteem zich geleidelijk en volgens zijn eigen regels over verandering van regels ontwikkelt. Juristen hechten aan zekerheid en continuïteit, en zijn waarschijnlijk snel geneigd om aan te nemen dat het recht zich ook in de toekomst wel ongeveer zal ontwikkelen op de manier waarop dat in het – recente – verleden het geval is geweest.

Maar het is de vraag of dat het geval zal zijn. Ik zou willen stellen dat de rechtsontwikkeling in de toekomst sterk van karakter zal veranderen, en dat dit nog onvoldoende zijn weerslag heeft gekregen in de juridische wetenschap.

De afgelopen eeuw is de vorming van het recht sterk verbonden geweest aan de nationale staat. Door de ontwikkeling van de democratische rechtsstaat zijn de autoriteiten die met de vorming en interpretatie van het recht zijn belast, nationale autoriteiten geworden. De wetgever en de rechter zijn de enigen die het gezag hebben te bepalen wat de inhoud van het recht is. Hun gezag is verankerd in de nationale rechtsstaat. Dat is niet altijd zo geweest. Het Romeinse recht, zoals dat na de Middeleeuwen is gerecipieerd, heeft tot de Franse revolutie het burgerlijke recht in Europa in belangrijke mate bepaald. In Duitsland kwam aan die situatie pas in 1900 een eind.

De verbondenheid van het recht met de nationale staat heeft ook de rechtswetenschap een sterk nationaal karakter gegeven. Reflectie over het recht werd in sterke mate reflectie over het nationale recht.

Maar aan die situatie komt een eind. Het recht wordt steeds minder nationaal bepaald. Veel van wat in Nederland als recht geldt, wordt naar inhoud in Brussel vastgesteld. Maar dat is lang niet de enige instantie. Internationale rechters als die in Luxemburg en in Straatsbrug hebben grote invloed op ons recht. Het ligt inderdaad voor de hand dat in de gemeenschappelijke interne markt van de EU het recht niet verbrokken blijft. Wanneer het de bedoeling is dat ik vrij kan kiezen tussen een Nederlandse en een Duitse leverancier, moet ik niet overvallen worden met onverwachte regels uit het Duitse kooprecht. Met andere woorden: het ligt voor de hand dat op de vrije markt de rechtsregels ook hetzelfde zijn. Dat zal niet erg snel gaan, maar lijkt wel onvermijdelijk. Maar dit betreft niet alleen Europa, de effecten van de internationalisering reiken verder. Welk recht geldt voor het boek of voor de informatie die op internet worden gekocht?

De internationale complicaties voor het recht nemen snel toe. Er ontstaat daadwerkelijke concurrentie tussen rechtssystemen. Wat te denken van het feit dat Engelse octrooizaken voor de Nederlandse rechter worden afgewikkeld omdat hier de rechter en de advocaat goedkoper zijn? Of van de fabrikant die een bestrijdingsmiddel op de Europese markt toegelaten wil zien, en nagaat in welke lidstaat de procedures de minste oppositie-mogelijkheden bieden voor milieuverenigingen? Toelating in één land betekent immers toelating in de gehele EU.

Welke gevolgen moet dit hebben voor de toekomst van de rechtswetenschap? Ik noem twee gevolgen. In de eerste plaats is het onvermijdelijk dat de rechtswetenschap internationaliseert. Men kan zich zelfs afvragen of de opleiding tot jurist niet veel meer een internationaal karakter moet hebben. Is het niet veel beter om in meer algemene en ook rechtsvergelijkende zin de inhoud van het koopcontract te onderwijzen, dan de finesses van het Nederlandse kooprecht te leren? Ik trek een vergelijking met de

Verenigde Staten. Daar heeft – formeel gezien – iedere staat nog zijn eigen kooprecht. Maar men leert in de Law School niet hoe het recht van de eigen staat er precies uitziet, maar krijgt een meer algemene presentatie van het koopcontract. Nu lijkt het recht van de verschillende staten heel sterk op elkaar, en is de taal overal hetzelfde, hetgeen deze benadering veel gemakkelijker maakt. Tegelijkertijd is het voor een deel ook een kwestie van de kip en het ei: juist doordat in de wetenschap en de opleiding het meer algemene perspectief is gekozen, zijn de verschillen tussen de rechtssystemen uiterst beperkt.

Maar in de tweede plaats ontstaat er voor de rechtswetenschap een reeks van fundamentele problemen als gevolg van de internationalisering van het recht zelf. Wanneer de rechtsvorming in handen is van de nationale wetgever en de nationale rechter, dan bestaat er een betrekkelijk uitgebalanceerd stelsel. De trias politica of een systeem van checks and balances is daarin terug te vinden. Maar hoe geschiedt de rechtsvorming in internationaal verband? Wat is de legitimatie van de regels die door internationale organisaties tot stand worden gebracht? Welke garanties die wij kennen uit de democratische rechtsstaat zijn daarin terug te vinden? Diezelfde vragen zijn te stellen bij de verschillende vormen van internationale rechtspraak. Natuurlijk zijn wij trots op de komst van internationale strafhoven naar Den Haag. Waarschijnlijk zonder aarzeling zullen wij hun uitspraken toejuichen. In zekere zin is een vergelijking mogelijk met de instelling van het Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg kort na de oorlog. Heeft dat Hof gebracht wat ervan verwacht werd? In zekere zin heeft het veel meer gebracht dan waarop ooit gerekend kon worden. Zo heeft het Hof een gerespecteerd instituut van rechtsbescherming in Nederland, het Kroonberoep, in strijd met het Mensenrechtenverdrag geoordeeld. Wat is eigenlijk precies de legitimatie van een dergelijke uitspraak?

Wat hiermee gezegd wil zijn is vooral dat fundamentele vragen over rechtsvorming, die binnen de nationale rechtsstaat betrekkelijk bevredigend waren opgelost, in een internationaal kader in feite weer geheel open komen te liggen. De gewone uitgangspunten van democratie en rechtsstaat kunnen geen toepassing vinden. Maar hoe kunnen wij dan wel verzekeren dat in internationaal verband besluiten worden genomen die recht doen aan de eisen van een goed rechtssysteem?

De rechtswetenschap zal zich met deze vragen, die op alle delen van het recht aandacht verdienen, meer bezig moeten houden dan de laatste tijd het geval is geweest. Ik zie het ook als de taak van de juridische discipline daarover ideeën te ontwikkelen die kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van een rechtssysteem dat een internationaal karakter aan het krijgen is. Die bijdrage is bepaald nodig, maar kan ook wel degelijk van betekenis zijn. Een groot wetgever heeft eens bepaald dat op zijn wetten geen commentaren geschreven mochten worden: zozeer vreesde hij dat door de bijdragen van rechtsgeleerden de betekenis van zijn wetten zou worden gerelativeerd. Een groter compliment voor de mogelijke invloed van de rechtswetenschap is niet denkbaar. Maar dat vergt in de huidige tijd een internationale rechtswetenschap die onderzoek doet naar de fundamentele vragen van rechtsvorming in internationaal verband.

Michiel Scheltema

Economie en vooruitzien

Leveren economische inzichten een greep op de toekomst? Zo ja wat houdt die in, zo nee wat is er aan te doen?

Vergeleken met andere disciplines is economiebeoefening vermoedelijk sterk toekomstgericht. Voorspellen was een belangrijke doelstelling van macro-econometrische modelbouw zoals die eind jaren dertig door Tinbergen werd gestart. Na de Tweede Wereldoorlog werd in Nederland het voorspellen geïnstitutionaliseerd als een belangrijke taak van het Centraal Planbureau. Aanvankelijk ging het daarbij vooral om de korte termijn, wat later werd ook aandacht besteed aan de lange termijn. Vanaf het midden van de jaren zestig richtte het voorspellen zich voor een belangrijk deel op de middellange termijn. Inmiddels zijn er mondiaal tal van instituten die zich met voorspellen bezig houden. Meestal gaat het daarbij om perioden van niet langer dan twee jaar. Tamelijk zeldzaam is de poging tot een 25-jaars verkenning van het CPB in 1992.

De kwaliteit van al die voorspellingen is niet buiten kijf. Er zijn technische discussies gaande over welke modellen het beste voorspellen. Ook de termijn speelt een belangrijke rol. In het algemeen wordt voorspellen moeilijker naarmate de termijn langer is, maar in sommige opzichten is de greep op de middellange termijn wat beter omdat bij het gemiddelde over enkele jaren de lastig voorspelbare korte-termijn conjunctuur een geringere rol speelt. Lange-termijn studies zijn relatief hachelijk. De genoemde CPB-verkenning is ook geen prognose maar een beschrijving van enkele denkbare scenario's.

De voorspellende waarde van lange-termijn verkenningen is in ieder geval kwestieus. In het bijzonder is de greep op de lange-termijn dynamiek zeer mager. Achteraf zijn vaak wel economen aan te wijzen die majeure veranderingen hebben zien aankomen, maar je kunt niet spreken van een gestructureerde *body of knowledge* die de belangrijkste ontwikkelingen voorzag. In de afgelopen eeuw werden de meeste economen verrast door verschijnselen als de aanhoudende depressie uit de jaren dertig, de sterke groei na de Tweede Wereldoorlog, de arbeidsschaarste in de jaren zestig, de opkomst van de welvaartsstaat, de stagflatie in de jaren zeventig, de ontredde van de overheidsfinanciën en de hardnekkige werkloosheid in tal van Europese landen daarna. Ook de opkomst van de Aziatische tijgers en recent de Aziatische financiële crisis kwamen voor velen onverwacht. Terugblikkend lijkt de ontwikkeling in het economisch denken voor een niet gering deel terug te voeren op de conflicten tussen het traditionele denken en dergelijke verrassende ontwikkelingen. Vaak leidde die confrontatie tot getheoretiseer achteraf.

Wat maakt voorspellen op wat langere termijn zo lastig? Uiteraard de beperktheid van de economische inzichten. De kwantitatieve greep op de economische processen is zonder meer gebrekkig te noemen. Maar misschien nog belangrijker is onze onwetendheid omtrent de interactie tussen economische ontwikkelingen en ontwikkelingen op andere terreinen, zoals demografie, technologie en politiek. Hier wreekt zich uiteraard ook dat de economische benadering zich in beginsel beperkt tot keuzegedrag. Kortom, de restrictiviteit van het conventionele economische kader speelt ons parten. De traditionele uitgangspunten daarbinnen zijn: 1. om welke mensen het gaat (relevante demografie), 2. wat ze hebben (middelen uitgangssituatie), 3. wat ze willen (voorkeuren), 4. wat kan (technologie) en wat ze kunnen (kennis) en 5. het kader/gareel waarin ze opereren

(instituties). Afgezien van de middelen in de uitgangssituatie vertonen al die ingrediënten een min of meer sterke interactie met de elementen van het economisch proces. Daarbij speelt ook weer de termijn een rol.

De demografie is over enkele decennia mogelijk nog redelijk voorspelbaar. Die voorzienbaarheid en de ingrijpende gevolgen van verschijnselen als vergrijzing zijn misschien de belangrijkste argumenten om vooruit te willen kijken. Maar op langere termijn lijken gezinsvorming en kindertal sterk economisch bepaald.

De relevante voorkeuren zijn in het algemeen niet direct bekend. Dat heeft geleid tot de gewoonte ze te reconstrueren uit het gedrag in het verleden, maar het risico is groot dat dergelijke resultaten weinig fundamenteel zijn.

Onvoorspelde technologische ontwikkelingen hebben het beeld van de afgelopen eeuw in sterke mate bepaald. En de feitelijke technologische veranderingen blijven in hoge mate onvoorspelbaar, ondanks het feit dat het streven naar innovatie een veel belangrijker onderdeel is geworden van het economische gedrag.

Instituties spelen een bijzondere rol bij toekomstverkenningen. Als verstarde gedragspatronen zijn ze betrekkelijk stabiel, maar de ervaring leert dat ze niet crisisbestendig zijn. Integendeel, er lijken vaak crises nodig om de verstarring te doorbreken. En die crises hebben heel vaak een dominante economische component, in die zin dat ze het gevolg zijn van een economische ontsporing.

Het voorgaande illustreert de interactie tussen de economie en de omgeving. Onze inzichten in die interactie bestaan voor een groot deel uit weinig geformaliseerde, laat staan gekwantificeerde noties. Voor lange-termijn voorspellingen hebben we eigenlijk behoefte aan een soort ex ante beoefening van de geschiedwetenschap. Wat ik daarmee bedoel kan ik het best illustreren met een voorbeeld.

Niemand zal ontkennen dat het ontstaan en het meer recente verval van de welvaartsstaat een belangrijk historisch fenomeen is. Om de vraag te beantwoorden of die welvaartsstaat ten dode is opgeschreven zou je meer willen weten van de achtergronden. Tentatief heb ik een aantal mogelijke causale ketens geformuleerd, die een en ander van de waargenomen ontwikkelingen zouden kunnen verklaren¹. Die ketens beschrijven een mogelijke interactie tussen technologie, economie en politiek. Als bijvoorbeeld een historicus een overtuigende verklaring zou leveren van de ontwikkeling van de welvaartsstaat gebaseerd op deze of andere ketens, zouden we daarmee aan de slag kunnen om beter in de toekomst te kunnen kijken. Nu komt voorspellen vaak neer op het doortrekken van slecht begrepen trendjes en dat is altijd uiterst kwetsbaar.

Dat het doortrekken van trends kan misleiden wordt uitgebreid geïllustreerd door de ervaringen van de afgelopen eeuw. Euforie werd vaak wreed verstoord. Dergelijke pijnlijke verrassingen vormen een goede aanleiding om te onderzoeken wat er mis ging en in hoeverre dat was te voorzien. Uiteraard gebeurt dat ook wel. Tenzij de voorgaande inzichten berusten op denkfouten zou je dan hopen dat een nieuwe meer algemene theorie ontstaat, die voorgaande inzichten als een bijzonder, blijkbaar niet altijd relevant, geval impliceert. Maar in de economie vormen de nieuwe inzichten ten opzichte van de tot dan toe conventionele vaak een concurrerende simplificatie, die het denken gaat beheersen tot die simplificatie op haar beurt door de feiten onderuit wordt gehaald. Een brede algemeen aanvaarde beschrijving van het economisch proces, die ingezet kan worden voor een betrouwbare voorspelling van de toekomst, blijft vermoedelijk een utopie.

De consequentie van onze gebrekkige kennis van het economisch proces zelf en van de interactie daarvan met de omgeving houdt in dat de verdere toekomst fundamenteel onzeker blijft. Er lijken geen aanwijzingen dat we in de toekomst met minder of met minder ingrijpende wijzigingen in onze omstandigheden te maken zullen krijgen. Pogingen in de toekomst te kijken blijven nuttig omdat ze

de belangrijke leemtes in onze kennis signaleren en ons bewust kunnen maken van samenhang en problematische ontwikkelingen. Maar het is niet verstandig de onderzoeksactiviteiten eenzijdig te richten op het verminderen van de onzekerheid. Omdat die in ieder geval groot blijft is het gewenst minstens evenveel aandacht te besteden aan het leren leven met onzekerheid. Dit pleit voor onderzoek naar aanpassingsvermogen -of met een meer modieuze term: flexibiliteit- op alle niveaus: individu, organisatie, onderneming, overheid, samenleving. In dat kader zijn niet alleen ervaringen met wijzigingen in omstandigheden van belang, maar ook meer en minder succesvolle reacties daarop. De uitkomst van dit onderzoek zou kunnen zijn dat we in de toekomst onze instituties vaker en ingrijpender zullen moeten herzien dan we in het verleden gewend waren. Botsingen tussen dit streven naar een groter aanpassingsvermogen en de waarschijnlijk eerder toe- dan afnemende maatschappelijke behoefte aan meer zekerheid zullen daarbij vaak niet te vermijden zijn.

Jan Siebrand

¹ Voorbeeld Interactie Economie Technologie Politiek Denkbaar causale ketens met betrekking tot opkomst en verval van de welvaartsstaat

- mechanisatie ® industrialisatie ® urbanisatie ® ontworteling ® onzekerheden ® crises ® rellen ® beteugeling ® gezagslegitimatie ® algemeen kiesrecht
- algemeen kiesrecht ® electorale relevantie minder bedelers ® sociale zorg
- industrialisatie ® inkomensgroei ® welvaartsverbetering ® toeneming verzekeringsbehoefte ® betere dekking inkomensverlies
- betere dekking inkomensverlies ® optie eigen invloed inkomensverlies ® afnemende prikkel arbeidsaanbod
- betere dekking inkomensverlies ® betere terugvalpositie werknemers ® hogere looneisen ® hogere arbeidskosten ® afname werkgelegenheid ® vergroting inkomensverlies
- kostenstijging dekking inkomensverlies ® vergroting inkomensverlies (direct of via werkgelegenheid) ® reductie politieke steun dekking inkomensverlies
- kostenstijging dekking inkomensverlies ® vooruitschuiven lasten via overheidstekorten ® olopemde rentebetalingen ® explosieve overheidsschuldontwikkeling ® dreiging belastingverhoging ® reductie politieke steun dekking inkomensverlies
- inkomensgroei ® toename scholing en opleiding ® ‘ontmassalisering’ arbeid (heterogenisering arbeid) ® beloningsdifferentiatie ® cohesievermindering werknemers ® vermindering steun brede collectieve regelingen
- reductie obstakels internationale concurrentie ® beleidsconcurrentie ® streven lastenvermindering ® reductie (sociale) voorzieningen

Informatie Sociaal-Wetenschappelijke Raad

U kunt publicaties van de Sociaal-Wetenschappelijke Raad aanvragen door uw schriftelijke verzoek te richten aan:

Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen
Secretariaat van de Sociaal-Wetenschappelijke Raad
Postbus 19121
1000 GC Amsterdam.

U kunt ook bellen of e-mailen naar het secretariaat van de Sociaal-Wetenschappelijke Raad:

- mw. C.A.L. Arkes-Jonk, tel. 020-5510860
e-mail: christine.arkes@bureau.knaw.nl
- mw. B.M.J. Peeters, tel. 020-5510782
e-mail: bernadette.peeters@bureau.knaw.nl
- mw. drs. S. van Vugt, tel. 020-5510776
e-mail: sabine.van.vugt@bureau.knaw.nl

Meer informatie over de Sociaal-Wetenschappelijke Raad treft u aan op de home page:
<http://www.knaw.nl/swr>

